TÜRK KAVİMLERİ

ƏT 91 Λ

ISBN 975-7658-04-9

Prof. Dr.

Ahmet Caferoğlu

TÜRK KAVİMLERİ

ENDERUN KİTABEVİ

Prof. Dr. AHMET CAFEROĞLU

TÜRK KAVİMLERİ

İkinci Baskı

Enderun Kitabevi
İstanbul - 1988

Enderun Yayınları: 23

Enderun Kitabevi
Beyazsaray No: 46
34490 Beyazıt - İSTANBUL
Tel: 522 40 51
512 45 60

Dizgi - Baskı:
Eskin Matbaası, İstanbul - 1988 Tel: 527 46 53

İÇİNDEKİLER

BİRİNCİ BÖLÜM

SİBİRYA VE ALTAY TÜRKLERİ

İKİNCİ BÖLÜM

DOĞU VE BATI TÜRKİSTAN TÜRKLERİ

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KAFKASYA VE İRAN TÜRKLERİ

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İDİL - URAL, KIRIM, LEHİSTAN VE ROMANYA TÜRKLERİ

BİRİNCİ BÖLÜM

SİBİRYA VE ALTAY TÜRKLERİ

I. SİBİRYA TÜRKLERİ

1. Yakutlar

Türk ellerinin en ücra Kuzey-doğu köşesinde oturan tarihî Yakut Türklerine, bugünkü Yakutsk havalisinde, Lena ırmağı ile buna dökülen kolların suladığı sahada raslanmaktadır. Asıl yayıldıkları çevre ise: batıda Ölenek, Katanga ırmakları kıyılarına, doğuda Aldan ve Kolina ırmakları boylarını aşarak Ohotsk körfezine kadar uzanır.

Yakutlar bu muazzam saha dahilinde, bilhassa Kuzey-Buz Denizine dökülen ırmak kıyılarında, sürüleriyle gezgin hayat yaşayarak, hayvanlarına elverişli otlaklar ararlar. Kısmen doğu, kısmen güney ve batıdaki komşuları olan Tunguz'lar ise, tersine hayvan ve balık avcılığı ile geçindikleri halde, Yakut Türkleri hayvan beslemeği tercih etmektedirler.

Sahanın işgal ettiği coğrafik durum icabı, Yakut ili korkunç bir tabiat iklimiyle karşı karşıyadır. Kışın bütün yerler donar, ancak yaza doğru yumuşar. Yazın ısı artı 36 dereceyi bulur. Ayrıca Yakutistan'ın güneyinde sidre, kara çam ve diğer neviden ağaçlar, geçilmez ormanlar teşkil ederek yaşama imkânlarını engeller. Kuzeyde ise, kuzey ikliminin hüküm sürdüğü yerlerde, istifadesiz tundralar başlar.

En şiddetli soğuklar, aralık ayının ortasına doğru, bütün şiddetiyle hayata hâkim olur, her şey durur. Evlerin camları soğuğun tesiriyle kırılır, binalar çatlar ve dondurucu sis her tarafı kaplar. Dumanlı ufuklarda saat onbire doğru beliren güneş, az zaman sonra batar, gözükmez olur. Solgun bir meş'aleyi andırır. Öğleye doğru dahi, gökyüzünü görmek imkânsızdır. Termometre kolayca eksi 40 dereceyi bulur, hayat duraklar, yerinde sayar.

Bütün bu sert tabiata rağmen Yakut Türkü, sapasağlam yaşar, hayat mücadelesine göğüs gererek, ırkından ve milliyetinden en ufak bir fedakârlık yapmaz. Üstelik, yüz ifadesinde mülâyimlik hâkimdir. Fakat biraz da düşüncelidir. Boyu orta, omuzları geniş, yüzü beyzidir. Ağır hareket etmeği sever. Açlığa ve susuzluğa dayanıklıdır. Çocuklarını doğduğu andan itibaren soğuğa alıştırırlar. Uzun ömürlüdürler.

Yakut Türkü, tam mânasiyle, yemeğe düşkündür. Başlıca gıdayı at ve sığır etiyle, inek veya kısrak sütü teşkil eder. Kırgızlar gibi ekmeği bilmezler. Kuru ve tâze balık da yerler. Esas içkileri kımız'dır. Çay içenler de vardır. Rus idâresi alkollü içkileri de sokmayı ihmal etmemiştir.

Yakut elinin yüz ölçümü 3.489.689 kilometre kare olup, sinesinde ancak 500.000 kişiyi beslemektedir. Son idare sistemine göre Muhtar Yakut Cumhuriyeti haline getirilmiştir.

Bazı etnologlara göre Yakutlar içerisinde halis Türk kanını muhafaza edenler yanında bir de komşuları Tunguz'lara karışmış olanlara da raslanmaktadır. Jeopolitik durum neticesi olan bu hâl, Yakut Türkü üzerinde müessir olamamıştır.

Yakut Türkü kendisi için "kişi, insan" mânâsında olmak üzere, kavim adı olarak saha, çokluk hâlinde ise Sahalar etnonimini kullanmaktadır. Tarihî çağ başlarından itibaren Mevaraünnehir'in doğusundan başlayarak, Tanrı ve Altay dağlarına kadar uzayan sahadaki halklara, Grek ve İran kaynaklarında Saka adı da verilmiş bulunmaktadır. Sırf dış benzeyişten başka bir şey olmayan bu iki kelime arasında, ne filolojik ne de sematik bir münasebet vardır. Şöyle ki, Yakut kavim adını Ruslar ilk defa Tunguz'lardan işitmiş etrafa yaymışlardır. Halbuki Tunguz'lar kendi düşman komşuları olan bu Türk halkı için Yaku, Buryat'lar ise Moğolca çokluk eki olan (-t) ekinin ilâvesiyle Yakut adını kullanmışlardır. Kelime başı (Y-) sesinin Yakutçada (s-) ile karşılanması üzerine Saha kelimesi kolayca Yakut olmuştur.

Yakutların buraya nereden, ne yolla ve ne vakit geldiklerine ve diğer Türk halkları ile olan yakınlıklarına dair, bir takım fikirler ileri sürülmüştür. Miller, Aristov ve saire, Saha kelimesini gözönünde bulundurmakla beraber, Yakutlar arasında dolaşan efsanelere de dayanarak, Sagay Türklerinden türediklerini iddia etmişlerdir. Bazı bilginler ise Yakutların eskiden Cungarya'da yahut da Amur ırmağı vâdisinde yaşamış olduklarını kabullenmişlerdir. Bir iddiaya göre de, Yakutların eski yurtları, Baykal gölü havzası ve İrkutsk havalisi, yahut Yenisey nehri boyları olmuştur. Kesin olarak bilineni XIII. yüzyılda Buryat'ların, Yakutları zorlayarak kuzeye sürmüş olmalarıdır. Nihayet Lena ırmağı kıyılarında yerleştikten sonra, Yakutlar burada, Tunguz'larla mücadele etmek mecburiyetinde kalmışlardır. Bu yüzden yurt değişimine de mecbur olmuşlardır.

Rusların Yakutlarla olan ilk temasları ancak XVII. yüzyıldan itibaren başlar. O zaman Yakutlar Vilyui ırmağı boyunda oturmakta olup Ruslarla ölüm dirim mücadelelerine girişmişlerdir. Bir çok defa da sağa sola göçe mecbur olmuşlardır. Nihayet Rus boyunduruğu altına girmeğe mecbur olmuşlardır.

Yakut Türkü sıkısıkıya geleneklerine bağlı, millî hayat şartları içerisinde, teâmül hukukuna dayanan bir hayat sürmekte ve Şamanizm dinî inançları ile yaşamaktadır. Aile kuruluşu, ölüyü anma, dinî bayramlar, evlenmeler, hattâ millî kıyafet dahi, Yakut Türküne has bir merasime ve geleneğe bağlıdır. Çeşitli halk müesseseleri, bütünü ile faaliyettedir.

Türk şiveleri arasında, Türk dili fonetiğinin asaletini taşımasına, gramer şekillerinin çeşitliliğine ve muazzam denecek kadar kelime servetine, ıstılahlara ve deyimlere mâlik olmasına rağmen, maalesef Yakut dili şifahî halk edebiyatı dışında bir edebiyat vücuda getirememiştir. 1917 yılı Rus iç ihtilâline kadar, Yakut ağzı malzemesi ve halk edebiyatı, çeşitli Rus alfabesi sistemi ile toplanmıştır. Coğrafik durumu dolayısiyle, yabancı dil tesirinden uzak kalan Yakut Türkçesi, bugüne kadar koca sahanın, rakipsiz bir ifade vasıtası olmuş, memuriyetle ve sürgünle gelenler kim olursa olsun, Yakutçayı öğrenme zorunda kalmışlardır. Bu yüzden, daha XIX. yüzyılda Yakut şivesi Avrupa ve Rusyada araştırılmaya başlanmış, O. Böhtlingk (1848-1851) tarafından vücuda getirilen "Yakut dili hakkında, Gramer, Metin ve Lûgat" adlı eser, Türk dili üzerinde yapılan gramer araştırmalarının şaheserini teşkil etmiştir. Mukayeseli Türk dili gramerinin de temeli olarak telâkki edilebilir.

Yakut Türkçesinin daha XIX. yüzyıl ortalarında, araştırma alanına alınmasına başlıca sebep, bir taraftan M. F. Middendorf ve O. N. Böhtlingk gibi kudretli bilginlerin bu Türk şivesini araştırma konusu yapmaları, bir taraftan da Pekarskiy gibi aydın birçok kimselerin, sürgün olarak Yakutlar arasında yaşamaya mahkûm edilmeleri olmuştur. Her iki bilgin grupları, usanmadan üzerinde yaptıkları araştırmalarla, Yakut Türkçesini ortaya çıkarmışlardır.

Yakut edebiyatı hâlâ halk edebiyatı olma çeşnisinden ayrılamamıştır. Okur-yazar sınıfının genişletilmesi ve artırılması gayesiyle, Yakutça yeni yeni gramerler, okuma kitapları ve sözlükler vücuda getirilmiştir. Bir aralık Yakutça'ya mahsus bir alfabe de düzenlenmiştir.

2. Karagaslar

Güney Sibirya Türk kavimleri arasında en doğuda oturanları Karagas Türkleridir. Soyon'larla bir şive birliği teşkil ederek, daha fazla Tuba = Tuva yahut Uryanhay etnonimi altında tanınmak istenmektedir. Coğrafik yerleşme sahaları ise Sayan dağları silsilesince ikiye ayrılan bölgenin doğu kısmıdır. Ren geyiği sürüleri ile konup göçtükleri saha Oka, Uda, Biryusa ve Kan ırmakları arasıdır. Bunlardan Biryusa ile Uda, Angara ırmağı havzasını teşkil etmektedirler. Saha halkını, yakından araştırmış olan Castrén, Schiefner ve Katanov gibi bilginler, Karagas'ları esas beş boya ayırmaktadırlar: 1) Kaş, 2) Sarığ-Kaş, 3) Çoğdu (Tyogdı), 4) Kara-Yoğdu (Kara-Tyogdı), 5) Çeptey (Tyeptey). Küçük bir etnik grup teşkil eden bu kadim Türk halklarının, gerçek sayıları hakkında bilgimiz yoktur. 1851 tarihinde Stubbendorf nüfuslarını 543 kişi olarak tesbit etmiştir. Yüzyıllık bir ömür süresini % 2 artışla hesaplarsak, herhalde 2000 i bulmuş olurlar.

Castrén'e göre Karagas yahut Kargas kavim adı "Kara-Kaş"-tan türemedir. Buna bakarak Karagas, Kaş ve Sarığ-Kaş gibi etnik unsurların Kas Türklerinden olduğu kabul edilebilir. Hayat tarzlarında Samoyet gelenekleri tesiri göze çarpmaktadır. Herhalde aralarına Samoyet'lerden de karışanlar olmuştur. Fakat literatürde, bazı Altay Türk kabilelerinde de görüldüğü gibi, Tofa, Tofa'lar adı altında geçmektedirler.

Türk şive ve ağız araştırıcıları Karagas yahut Tofa ağzını, eski Uygur-Oğuz dil birliğinden saymaktadırlar. Soyon şivesinin bir ağzıdır. Yazıları olmadığından, edebiyatları da yoktur.

3. Soyonlar = Tuvalar

Vaktiyle Mogolistan'ın batısında oturan Türk halklarına Uryanhay, Altay Dağ-Kalmukları, Çuy-Kişi, Tannu-Tuvin'ler, Soyon, çokluk halinde Soyot gibi çeşitli kavim adları takılmıştır. İlmî araştırma ve eserlerde, umumiyetle Soyon yahut Soyot etnonimi terviç edilmişken, bunlar kendilerine, Tuva, Tuba, Tıva kavim adını vermeyi daha yerinde bulmuşlardır. Son Sovyet Rusya iç idare taksimatında yerleri Muhtar Tuba eyaleti hâline getirilince, ister istemez Soyon yerine Tuba yahut Tuva kavim adı da kullanılmaya başlamıştır. Altay Türkleri gurubuna dahil Kara-Orman Tatarları da aynı adı taşımaktadırlar. Fakat soy bakımından birbirinden farklıdırlar. Taşıdıkları son kabile adını Çin tarihlerinde geçen (To-pa) adiyle müşterek sayanlar da vardır. Bu yüzden menşeleri hakkında çeşitli fikirler ileri sürülmüştür. Samoyet ve Yenisey-Ostyak'ları karmasından türedikleri fikri yaygındır. Bugünkü şivelerine bakılacak olunursa, daha fazla Oğuz-Uygur şive birliğine dahildirler. W. Radloff ise kendilerini Uygurların ahfadından sayarak, şivece Uygur, Karagas ve Yakut şivelerinden türeme kabul etmektedir.

Tuva'ların işgal ettikleri coğrafik saha, dar ve uzun olup Kobdo ırmağından başlayarak Kossogol'a ve Tangnû-Ola'nın kuzeyinden biraz doğuya doğru kaymaktadır. Bu suretle yayılış ve iskân çevrelerini Yenisey ırmağı dallarından Bay-Kem, Uluğ-Kem ve Kemçik havzası teşkil etmektedir. Burası vaktiyle Uryanhay ovası adiyle tanınmakta idi. Şimdi ise Tannu-Tuva (Soyonca Tangdı-Tuva) yani "Tan yeri Tuva'ları" adını almıştır. Mogolistan'la öteberiye, yayılmışları da vardır. Daha güneyde oturanlar mogollaşmışlardır. Başşehirleri "Kızıl" şehridir. Nüfusları yuvarlak hesap 100.000 kişinin üstündedir.

Tarihleri hakkında geniş bir bilgimiz yoktur. Müstakil bir edebiyat vücuda getirememişlerdir. Hattâ yazıları dahi yoktu. Son zamanlarda Tuva'lara mahsus önceleri lâtin (1930-941 yıllarında), sonraları ise Rus alfabesi sistemi tertiplenmiştir. Bu alfabe ile Tuva şivesi grameri ve lûgatı vücuda getirilmiştir. Ayrıca "Doygur dol", "Hayran-boy" gibi piyesler de yazılmıştır.

Tuva halk edebiyatı örnekleri ve şiveleri Radloff'un "Proben"lerinde ve bilhassa Sagay Türkleri bilginlerinden N. Katanov'un, meşhur "Uryanhay dili üzerindeki araştırma tecrübeleri" adlı eserinde toplanmıştır.

4. İrtiş ve Tobol Türkleri

Çeşitli Türk boy ve halklarının karmasından türeme olup, ana unsurlarını XV - XVI. yüzyıllar arasında güneyden batıya göç eden Türk halkları ile, Sart, Buhara'lı ve kısmen Volga Boyunu terkeden bu saha Türkleri teşkil etmişlerdir. Sonuncular daha fazla Tümen ve Yalutrov havalisinde yerleşmişlerdir.

Umumiyetle Tobol Türklerinin işgal ettikleri coğrafik saha: Tobol, İrtiş ve Tura ırmakları boylarıdır. Müşterek hayat şartları, yerli halkların mazilerini unutturacak kadar tesirli olmuştur. Buna göre de Müslümanlık bağı altında bir kütle vücuda getirmişlerdir. Tura ve Tümen havalisinde oturanlar ise Tümenlik adını taşımayı daha uygun görmüşlerdir. Buna karşılık, Tobolsk dairesine giren Türkler, kendi sayılarını bile unutmuşlardır.

BİBLİYOGRAFYA

(1) O. Böhtlingk, **Über die Sprache der Jakuten. Grammatik, Text und Wörterbuch**, SPb. 1848 - 51; D. Hitrov, **Kısa Yakut Grameri**, M. 1858 (rusça); W. Radloff, **Die jakutische Sprache in ihrem Verhältnisse zu den Türk sprachen**, SPb. 1908; E. K. Pekarskiy, **Slovar yakutskogo yazıka**, SPb. 1907 - 1930 = **Yakut Sözlüğü**; N. N. Poppe, **Yakut dilini öğrenme grameri** (rusça), M. 1926; L. N. Haritonov, **Yakut dili** (rusça), 1959; N. Poppe, **Das Jakutische**, Grundriss, I. 671 - 685; J. Nemeth, **Das langen Vokale im Jakutischen**, Keleti Szemle, XV. 150 - 164; V. L. Seroşevskiy, **Yakutı**, 1896.

(2) M. A. Castrén, **Versuch einer koibalisch und karagassischen Sprachlehre**, SPb. 1857, W. Radloff, **Phonetik..**, Leipzig 1882; N. F. Katanov, **Uryanhay dili araştırması** (rusça), Kazan 1903; K. Menges, **Grundriss**, I, s. 641 - 642; N. A. Baskakov, **Türk dilleri** (rusça), 1960, s. 194.

(3) N' Baskakov, **Türk dilleri**, s. 192 - 194; A. A. Palmbah, **Tuvin dilinin gelişmesi ve tekâmülü**, Gordlevskiy armağanı, 1953 (rusça) s. 209 - 216; Aynı yazar, **Tuva lûgati**, 1953; M. D. Biçe-ool ve F. G. Ishakov, **Tıva daldıng grammatikazı**, 1949; II. baskı 1952; Ş. Sat, **Ortograftı Slovar**, Kızıl 1953; W. Radloff, **Phonetik der nördl. Türksprachen**, Leipzig 1882. K. Menges, **Grundriss**. I. s. 640 - 671'de Karagas ve Tuva şivelerini oldukça geniş bir şekilde işlemiştir.

II. ALTAY TÜRKLERİ

Türkün anavatanı, Türk dili birliğinin ise kaynağı sayılan Altay'lar binlerce yıl boyunca, Türklüğe sadık öz sakinlerini bugüne değin yaşatmış ve beslemiştir. Orta Asya tarihinde özel bir durumu olan saha, Türk kavimlerinin yerleşme ve taşmasında da gereken rolü oynamakla, Türk kültür tarihine karışmıştır. Bugünkü Sovyet idaresi ayarlanmasına göre, asıl Türk halklarının tarihî sahibi bulundukları bölge 1922 yılında 92,600 kilometrekare olarak tespit edilmiş ve 1948 yılına kadar Oyrot muhtar eyaleti adını almıştır. Başşehirleri de Oyrot - Tura olmuştur. Lâkin 1948 yıllarında, rus ihtilâli ile vücuda getirilen tarihi Oyrot [< Oyrat < mog. Oyirad] etnonimi, ortadan kaldırılmıştır. Asıl yerli Türk halkları da, ister istemez kendi millî kavim adları ile zikredilmeğe başlanmıştır. Tıpkı Hakas Türkleri gibi Altay Türkleri de, çeşitli Türk halkları karmasından vücuda gelerek, başlıca 6 Türk boyundan türemiştir. Literatürde "Altay - Kiji", "Oyrot", "Gerçek Altaylı" lar ve saire gibi türlü etnik adlandırmalar altında geçen bu Türk halkları başlıca: 1) Altay-Kiji, 2) Telengit, 3) Teleüt, 4) Tuba, 5) Kumandı-Kiji ve 6) Kû-Kiji yahut Çalkandu-Kiji, Türk kavimlerinden teşekkül etmiştir. Bu boyları kısaca gözden geçirelim.

1. Altay-Kijiler

Altay-Kijiler yani Altay-Kişi'ler, aşağı yukarı yüz yıl öncesine kadar Oyrot = Öyröt kavim adı altında tanınmakta idi. Altay'ın gerçek Türk sekenesini teşkil eden bu kavim, bugün: Katun, Ursul, Sema, Mayma, Çarış, Kan, Pesçanaya gibi ırmakların çeşitli bölgelerinde yerleşmişlerdir. Bunlardan Mayma ırmağı boyunda oturanlar ayrıca "Mayma" halk adını da almışlardır. Fakat bu adlandırma, çok dar bir bölgeye mahsus olarak kalmıştır.

2. Telengitler

Telengit'ler yaşadıkları ırmak boylarına göre de adlandırılmaktadırlar. Çûy ırmağı bölgesindekiler, kendilerine Çûy ve Telengit kavmî adını verdikleri halde, ruslar bunlara 18. yüzyılda "Uryanhay", "Uryanhay Kalmuk"ları, bazan da, sırf 1856 yılına kadar hem Rusya'ya, hem de Çin'e vergi vermek mükellefiyetinde olduk-

larından, rusça "iki vergi verenler" anlamında olan "Dvoedantsi" kelimesini etnonim olarak vermişlerdir. Bir kısmı ise, Orhun yazıtlarında adları geçen tarihi "Tölös" halk adını almışlardır. Dağınık olarak Çûy, Çulışman, Argut, Ulagan, Koş-ağaç, Başkaus ırmak ve bölgelerinde oturmaktadırlar.

3. Teleütler

Edebiyatta Teleüt adıyla geçen bu Türk boyu, kendisine "Telenggut", yahut "Telengget" adını vermeği tercih etmiştir. Bir aralık ruslar tarafından "Belıe-Kalmuki" = Beyaz Kalmuklar adıyla da anılmışlardır. Çeşitli bölgelere dağılmışlardır. Az bir kısmı Çerga ırmağı yöresinde, esas kitle ise Büyük ve Küçük-Basat ırmağı bölgesinde yerleşmişlerdir. Şamanist olup inanışlarına ait merasimleri yapmaktan çekinmezler. Tarihî olaylara ait halk edebiyatları vardır.

4. Tubalar

Tuba'lar diğer bir deyimle "Tuva" veya "Tuma" adlı bu Türk halkı kendine "Yış-Kiji", yâni "Orman halkı" adını verdiği halde rus idaresi bunları, Biya, Katunya ırmakları ile Teles gölü arasındaki bölgede yaşadıklarından dolayı, sırf komşularına izafeten "Cernevıe Tatarı" gibi yanlış bir etnik ad altında zikretmiştir. Radloff bu deyimi "Kara-orman Tatarları" diye çevirmiştir. Uymen, Puja, Büyük ve Küçük İşa, Sarı ve Kara Kokşı, Mayma gibi küçük ırmaklar etrafında yaşamaktadırlar. Daha fazla Altay Türkleri topluluğundan sayıldıklarından sayıları hakkındaki bilgimiz tam değildir.

5. Kumandılar

Kumandı'lar kendi tabirlerince "Kumanda-Kiji'ler, yalnız az bir kısmıyla Altay bölgesinde yaşamaktadırlar. Bunlar Biya'nın sağ kıyılarıyla Lebed ırmağının kaynağı etrafına serpilmişlerdir. Çoğunluğu ise Altay eyaletinin Solton ve Staraya-Barda bölgesinde yerleşmişlerdir. Aşağı-Kumandı, Yukarı Kumandı adı altında iki esas gruba ayrılırlar. Küçük köycükler halinde yaşarlar.

6. Lebed Türkleri

Lebed Türkleri çeşitli etnik adlarla anılmaktadırlar. Biya ırmağının bir kolu olan Lebed ırmağı boyunda oturduklarından bu

nehir adı kendilerine etnonim olarak verilmiştir. Rusça olan Lebed kelimesinin anlamı " Kuğu kuşu" olduğundan, bunlar da kendilerine kendi ana dillerine uygun düşen Kû-Kiji kavim adını almışlardır. Yakşı ve Çalkan gibi iki esas soya ayrıldıklarından, bazan da Çalkandu - Kiji, Çalkan - Kiji, hattâ Şalgandu, gibi adlarla anılmaktadır. 1955 tarihli "Der grosse Brockhaus" adlı Alman Ansiklopedisi bunların umumî sayısını 150.000 civarında gösteriyor. Bazı boyları başka gruplara katan Rus Ansiklopedisi 47.700 rakamını veriyor, Türk Ansiklopedisi de bu rakamı tekrar ediyor (fas. 12, 1947, Altaylılar maddesi). Mühim kaynaklardaki rakamları, artış imkânlarını da göz önünde tutarak ele alan Türk Kültürü dergisinin 5. sayısındaki incelemede (Türklerin yaşadıkları yerler ve sayılar), Altay Türklerinin sayısı, Sovyetler Birliği'nde 270.000 ve Moğolistan'da 120.000 olmak üzere, cem'an 390.000 olarak hesap edilmiştir.

***

Bünyesini ve yapısını teşkil eden Türk boylarının adlarına bakılacak olunursa Altay Türkleri, cidden eski Türk özlülüğünü ve gerçek türeyişlerini olduğu gibi muhafaza etmişlerdir. Bir nevi anavatanlarının canlı tarihini yaşatmışlardır. Bunu bizzat Altay Türk halklarını vücuda getiren boy ve soy isimlerinden anlıyoruz. Şöyle ki: Teleüt'lerin bir uruğunu teşkil eden Tölös'ler Orhun yazıtlarında geçtiği gibi, Çin kaynaklarınca da "T'ie'le" şeklinde tespit edilmiştir. Telengit'ler ise yine aynı kaynaklarda "To-lanko", Moğolların "Gizli Tarihlerinde" ise "Tenggut" olarak geçmektedir. Tuba'ların bir soyu olan Tirgeş de eski Türgeş'lerden başka bir şey değildir. Aynı şey Altaylı'lar soyundan olan Kırgız, Kıtang, Nayman, Mörküt ve saire gibiler hakkında, serbestçe söylenebilir. Bu suretle Altay-Türklerinin, 1500 yıllık millî tarihlerine sadakatle bağlı olduklarını görmekteyiz.

Din bakımından da Altaylılar, eski Türk şamanizmine bağlı kalmakla, mânen kendilerini yabancı tesirden korumasını bilmişlerdir. Tarih öncesi çağları andıran bazı millî şuur ve içtimaî hayat geleneklerine rastlamak kabildir. Maziye bağlılık, millî varlık muhafazasının en sağlam vasıtası olmuştur. Tayga'ların iklimi, ren geyiklerinin beslenmesi, bugün bile Altay Türklerinin eski müşterek hayat hâtıralarını yaşatmaktadır.

Kendilerine toplu bir ad olarak Altay-Kiji kabîle adını vermelerine rağmen, eski aile teşkilâtı yönünden 24 soya (= sök, kemik) ayrılırlar. Müşterek ve birbiriyle karışık bir halde yaşamalarına rağmen, herkes kendi soyunu mükemmelen bilir ve ona bağlı kal-

mayı şeref sayar. O kadar ki, kendi soyundan olan her kişiyi 'soy kardeşi" olarak sayar ve kendi aralarında asla evlenmezler. Her soyun, üstelik kendine mahsus koruyucu ruhları ve ibadet çeşitleri vardır. Buna göre de yaşadıkları yerlerde bir takım putlar asılır. Bunlar ya bir çenber içinde kol ve bacakları gerilmiş K u d a i, yani tanrı tasvirleri veya bir keçeye sarılı tavşan postudur. Bazan da bir tele bağlı çeşitli renklerde dokuz şerit veya paçavra sarkıtılır. Şamanların eseri olan bu putlar, yerli inanışa göre hem yurda saadet ve kut getireceklerdir; hem de insanları kötü ruhtan koruyacaklardır. En büyük tanrı Ülgön'dür. Karanlığın hâkimi Erlik veya şeytandır. Evdeki putlara Yersu da denilir.

Altay Türkü doğuştan dürüst, temiz, uysal ve her bakımdan dayanıklı ve sâkindir. Şikâyet nedir bilmez. Yurtlarında ve ülkelerinde hırsızlık anlamı mevcut değildir. Küçükler büyükleri sayar, hürmet ederler. Her şeyin üstünde tuttukları hürriyettir. Onu bir nevi sembolik tapınak haline getirmişlerdir. Zenginler yanında çalışanlar, örfe göre, aile efradından sayılırlar. Bu yüzden 24 soyluk koca Altay Türklüğü, âdeta büyük bir aile sayılır.

Kendilerine göre, ufak ağız farklarına ayrılan, milli halk türküleri vardır. Düğün, ölüm gibi merasimlerde söylenir. Sahanın azametli vâdileri, berrak çağlayan suları, uçsuz bucaksız otlak yerleri, elbette Altay Türkünü milli halk edebiyatından mahrum bırakamazdı. Zengince masal, efsâne ve tarihî olayları yaşatan çeşitli halk mahsullerine sahiptirler. Efsaneler, şaman duaları, destan ve masallar, nağmesiz söylenir. Kahramanlık destanları ise manzumdur.

Bugün kullandıkları yazı rus hurufatıdır. Ufak tefek mektep kitapları vücuda getirilmiştir. Ağızlarının gramer ve sözlükleri de yazılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA

Omeljan Pritsak, **Das Altaitürkische** ,Fundamenta, I, s. 568 - 598; G. R. Rahmatullin **Die Hilfsverben und Verbaladverbien im Altaisch**, Ungar, Jahrbücher, VIII, 1928, s. 1 - 24; 3 - 4 ve 309 - 343; N. P. Dırenkova, **Grammatika oyrotskogo yazıka = Oyrot dili grameri**, Moskova 1940; W. Radloff, Proben. 1866. I, XXIV. metin; W. Radloff, **Aus Sibirien** (Ahmet Temir tercümesi I - IV); Uno Harva, **Die religiösen Vorstellung der altaischen Völker**, Helsinki 1938; P. P. Tıdıkov, **Altay - rus lügati**, Ulalu 1926.

III. ABAKAN TÜRKLERİ (HAKASLAR)

Sırf coğrafî yayılım sahasına göre, eskiden Abakan yahut da Yenisey Türkleri adını almış olan bu Türk etnik birliği, son Sovyet Rusya idaresince teşekkül etmiş olan 42,900 kilometrelik Hakas muhtar eyaletindeki Türk halkıdır. Halbuki tarihî bir kavim adı olan Hakas tâbiri, bugünkü adlandırmada, muayyen bir uruğu ifadeden uzak olup, daha fazla bir kaç Türk ağzı karması için kullanılmıştır. Buraya dahil edilen boylar da: Sagay, Beltir, Kaç, Koybal, Kızıl, Şor dolayısı ile Sarı-Uygur, Kamasin, Çulım Türkleri olmuştur. Diyalekt birliği üzerine, aralarında fonetik bazı gruplaşmalar yapılabilir. Fakat ayrılıklar cüz'i olduğundan, şive ve ağızca hepsi bir arada ele alınırsa, daha isabetli olur. Ayrı ayrı isimler sadece her yerde görülen kabile isimleridir, yoksa hepsi aynı Türk kavmine mensupturlar, o bölgede oturan tek bir Türk kavmini teşkil ederler. Klâsik yazı dilleri ve edebiyatları yoktur. Yaşadıkları saha birbirine yakındır. Boy ve soy adlarına göre şu kabilelere ayrılırlar.

1. Sagay Türkleri

Minusinsk eyaleti havzasının güney-batı köşesinde, Askıs ırmağından Abakan'ın üst mecrasına kadar uzayan sahada oturmaktadırlar. Bu duruma göre Koybal'lar dışında, bugünkü Abakan bozkırında yaşayan bütün Türk boyları aslen Abakan'ın öz halkından sayılırlar; Beltir'lerle diğer Altay'lardan göç eden bazı Türk uruk ve boylarının ağızlarından türeme, ortaklaşa bir şive vücuda getirmişlerdir. Menşelerini ve yaşadıkları coğrafî çevreleri belirten, ondan fazla boya ayrılmaktadırlar. Bunların arasında dikkatimizi çekeni Kırgız etnonimidir ki, bu Sagay'ların Kırgız soyundan da türemiş olduğunu göstermektedir. Sayıları 27.000 dir.

2. Beltirler

Ağızca Sagay'larla bir birlik teşkil eden Beltir'ler, aşağı yukarı Sagaylarla karışık oturmaktadırlar. Bazı etnoğraflar, bunları doğrudan doğruya Sagay'ların bir boyu sayarak, Abakan'la Taştıp ırmakları arasında oturduklarını kabul etmişlerdir. Sagay

Türkleri âlimlerinden Prof. Katanov ise bunları, Minusinsk Tatarlarından saydığı halde, diğerleri bu etnik adı, bütün Abakan Türklerine teşmil etmişlerdir.

Çeşitli soylara ayrılırlar. İçlerinde Altay Türklerinden olduklarını belirtenler de vardır. Yerleşik hayat sürmektedirler. Sayıları yüzde 2 artışla 12.000'in üstündedir.

3. Kaçlar

Abakan vadisinde oturmaktadırlar. Çat ve Çolım civarında oturan boylarla bir grup teşkil ederler. Vaktiyle Yenisey'in bir dalı olan Kas ırmağı boyunda oturmuş olduklarından kendilerine Kaas kabile adını vermişlerdir. Gerçekten de, daha XVII. yüzyıl sonralarına doğru, Irtış havzasındaki bazı Türk boyları, sırf buraları iskân etmeye kalkışan rusların baskısı ile, Tomsk şehrinin kuzeyindeki Yenisey ırmağına doğru sıkıştırılmış ve sürülmüşlerdir. Bu yüzden, bunların mühim bir kısmı, Krasnoyarsk'tan epey. ce uzak olmak üzere, Kaç nehri kıyılarında yerleşmeye mecbur olmuşlardır. Kırgızlar, Abakan vadisinden çekilince, bu Türk boyları Yukarı Yenisey'den güneye doğru inmişlerdir. Fakat, esas Türk kitlesi Abakan'la Askıs'ın kuzeyindeki Yüs arasında kalmışlardır. İşte bu Türk topluluğundan türemiş olanlar, kendilerine Kaas adını vermişlerdir.

Castrén'e göre Kaç'lar, vaktiyle aynı adı taşıyan ırmak havzasında yaşarken, yapılarında mühim yer almış olan Ara Türkleri ile birleşmişlerdir. Soyları arasında Kırgız ve Tuba'lar da bulunmaktadır. Çin topraklarında yaşayan Matur'lar da kendilerine Tuba kavim adını vermiş olduklarından, Kaç'larla karışan Tuba'ların, bunlardan bir bölüm olduğu zannedilmektedir. Bununla beraber Kaç'lar öz Türklerden sayılmaktadırlar. Kaç ağzı Sagay'larınkine yakındır. Sayıları 20.000'in üstündedir.

4. Koyballar

Kendilerine Tuba adını takmışlardır. Oturdukları saha Ute ırmağı boyu ile Abakan'ın sağ kıyısıdır. Karagas ve Koybal Türk boyları üzerindeki araştırmaları ile tanınmış olan Castrén'e göre Koybal'lar, esas 13 soya ayrılmaktadırlar. Taşıdıkları adların mahiyet ve yapısına bakılacak olursa, içlerine Yenisey - Ostyak'ları ile Samoyed'ler de karışmıştır. Hattâ Castrén kendisi, vaktiyle bunların şivelerinde bolca Ostyak ve Samoyed unsurlarını kullandıklarına şahit olmuştur. Aynı zamanda Patkanov'la Latkin de, Koybal'ları Türkleşmiş Samoyed'lerden saymışlarsa da, bu bir zorlamadır. Şiveleri Sagay ve Kaç ağızları karışmasından türemiştir.

Zaten kendileri de Kaç ve Sagay'lar içerisinde erimiş gibidirler. Bununla beraber 2000'e yakın olmak üzere mevcudiyetlerini muhafaza etmişlerdir.

5. Kızıllar

Bu küçük Türk boyu Yüs bozkırındaki Ak ve Kara Yüs ormanları boylarında oturmaktadırlar. Kaç Türklerinin komşularındandırlar. Kırgız, Teleüt ve hattâ Yenisey-Ostyakları karmasından türedikleri iddia edilmektedir. Sayıları 20.000 kadardır. Konuştukları ağız Hakas Türkçesinin 4. dalı olup, Sagaylarınkinden ayrılmaktadır. Kaç'larınkine yakındır.

6. Şorlar

Vaktiyle W. Radloff'un bu ad altında topladığı Türk boyu, Teles gölü ile Tom ırmağının çıkış sahasındaki ormanlık dağlar. da oturmakta idi. Toplu olarak bunlara, Altaylı'larla Teleüt'ler ve Kara - Orman Türkleri, Şor adını vermişlerdir. Kendilerince benimsenmiş herhangi bir özel boy veya soy adı mevcut değildir. Daha fazla kıyılarında oturdukları ırmak adlarını, etnonim olarak kabullenmişlerdir. Meselâ: Pısas-Kişi; Mıras-Kişi; Tom-Kişi gibi. Müşterek bir diyalekte sahip olduklarından Radloff'ça da Şor adı altında toplanmıştır.

Şor'lar, ekseriyetle tıpkı Sagay'lar gibi, büyük köylerde yaşamaktadırlar. Dağlık sahayı işgal eden Türkler dışında, ayrıca bir kısım Türk halkı Kuznetsk çevresindeki Alatau'n (Ala-dağ) kuzey eteklerinde, Tom ırmağının batı kıyılarında oturmaktadır. Rusların "Kuznetsk - Tomsk" Tatarları adını verdikleri bu etnik zümreyi, yanlışlıkla Şor'lardan sayanlar da vardır. Bunların arasında W. Radloff da bulunmaktadır. Kırgız'ların tesiri, Şor'ların öz menşeinin tâyininde bir ipucu olabilir.

Şorların nüfusu 20.000 kadardır. Edebî bir yazı diline sahip olmamalarına rağmen, geçen yüzyıl ortalarına doğru ağızları, kendilerini hıristiyanlaştırmaya çalışan Rus misyoner papazları tarafından araştırılmaya başlanmıştır; ilk iş olarak Şor diyalektiyle bir süre, hıristiyanlığa ait dinî eser tercüme edilmiş, yahut da yazılmıştır. Asıl dil yönünden değer taşıyan N. P. Direnkova'nın "Şor folkloru" adlı, bu ağıza ait malzemeyi içine alan eseridir.

Şor ağzı, diğer Sibirya Türk ağızlarında olduğu gibi, zengin bir sözlük servetine sahiptir. Bilhassa "avcılığa" ve umumiyetle "Av kültü"ne ait olanları dikkatimizi çekmektedir. Bütün Altay Türk boyları şivelerinde ve ağızlarında görülen zengince "Mogoica" unsurlar burada da vardır.

7. Kamasinler

1863 yılında Karagas'lar arasında incelemeler yapan W Radloff, Kan ırmağı yöresindeki Karagas'ların beslemekte oldukları Ren geyiklerinin, ağır kayıplara uğraması üzerine, Biryuza'nın çıkış havzasına göç ettiklerini öğrenmiş, ve doğruca bu sahaya yönelmiştir. Fakat bu sefer burada yani Krasnoyarsk eyaletinin (Kızılyar) Man ve Kan ırmaklarının üst kıyılarında, Kamasin köylerine raslamıştır. Bunun üzerine Radloff, bunların Orman-Kamasin'leri olduklarını ve kendilerine "Kangbaşı" yahut "Kanmajı" dediklerini tesbit etmiştir. Hakas muhtar eyaleti çevresine dahil olmayan Kamasin diyalekti, sırf nüfus azlığı dolayısiyle, gereken önemi taşımamaktadır. Diyalektleri Kaç'larınkine daha yakındır.

8. Çolım ve Çat Türkleri

Obi ırmağının sağ kollarından Çolım ve Çat nehri boyunda oturduklarından bu adı almışlardır. Oturdukları ve yayıldıkları Saha Yüs bozkırının kuzey-batı tarafıdır. Ruslarca "Meletskie Tatarı" (Meletsk Tatarları) diye adlandırılmışlardır. Patkanov'la Aristov, bunları bir taraftan Irtış ve Baraba Türk boyları ile, diğer taraftan da Teleüt ve hattâ Ostyak'larla Samoyet karışmasından vücuda gelmiş boy olarak göstermektedirler.

Ağızca Uygur-Oğuz şive grubuna girmekle beraber, fonetik ve gramer hususiyetleri bakımından diğer Türk boylarından ayrılmaktadırlar.

*
**

Böylece Abakan, Sovyet idaresine göre ise Hakas muhtar eyaleti Türkleri, çeşitli boylar karmasından türeme bir Türk topluluğu olup XVII. - XVIII. yüzyıllarda Kırgızlardan boşalan Abakan vadisine yerleşmişlerdir. Uzun birlik ve müşterek hayat, aralarında aşağı yukarı müşterek bir diyalekt vücuda getirmiştir. Türk şiveleri tasnifinde Uygur-Oğuz Türkçesi bölümünde yer almaktadırlar.

Kültür bakımından batı ve doğu gruplarına ayrılırlar. Bu bilhassa mesken ve sanat sahasında kendisini göstermektedir. İnanış ve millî yaşayış bakımından ise bir bütünlük teşkil etmektedirler. Vaktiyle, hıristiyan olarak telâkki edilmekte idilerse de, gerçekte Şamanisttirler ve bu dine bağlı merasimlerini yapmaktan çekinmezler. Nitekim Abakan Türklerinin "Tyas Tayı" dedikleri dinî bayramı, Kaç'lar tarafından Haziran ayında yapılmaktadır. Bu bayramda komşu boylar çeşitli topluluk halinde bir araya ge-

lerek bayram yapar, kutlama törenler tertiplerler. Misafirlere kımız ikram edilir, bu arada kurban kesilir. Ayrıca bu "toyda" gelecek yıl bayramına mahsus kurban da seçilir ve renkli şeritlerle süslenir. Kurbanlık hayvan ya bir kısrak, ya da bir aygırdır. Dinî merasimden sonra yemekler yenir, cirit oynanır, güreşler yapılır, çeşitli türküler söylenir.

Evlenme ,gömme vesaire hep Şaman dinine ve geleneklerine göre yapılır. Çalgıları arasında Kobuz da mevcuttur. Ayrıca kanuna benzer "Tyattagan" adlı özel bir âletleri de vardır.

Abakan Türklerini, doğudaki Türk boylarından ayıran başlıca hususiyet, destan nevinden edebiyatın zengin oluşu ve kahramanlık efsaneleri ile maceraların, manzum bir şekilde anlatılmasıdır. Ozanlara karşı fevkalâde büyük bağlılıkları vardır.

BİBLİYOGRAFYA

O. Pritsak, **Das Abakan - und Çulymtürkische und das Schorische, Philol, Turcicae Fundamenta**, 1959, s. 598 - 641; Ş. D. Nominchanov, **Rus - Hakas lûgati** (rusça), Abakan 1948; W. Radloff, **Proben**, IX; F. Köprülü, **Abakan Türkleri**, Türk Amacı I, sayı 5, İstanbul 1942, s. 204 - 208; N. N. Kozmin, **Hakası**, Irkutsk 1925, X, s. 135 (bk. A. Caferoğlu, **Türkiyat Mecmuası II**, 1928, s. 522 - 523); W. Radloff, **Aus Sibirien** (Sibirya'dan I — IV, Ahmet Temir tercümesi, Millî Eğitim Bakanlığı yayınlarından, Ankara 1955, 1956; Aulis J. İoki, **Wörterverzeichnis der Kyzyl - Sprache**, Stud. Orientalia, XIX. 1953, s. 1 - 48; M. Castrén, **Versuch einer koibalischen und karagassischen Sprachlehre nebst Wörterverzeichnis**, SPb. 1857; N. Baskakov, **Türk dilleri** (Rus.), 1960, s. 197 - 208; N. P. Dırenkova, **Şorskiy Folklor**, 1940; I. I. Zarubin, **Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği halkları sayımı**, Leningrad 1927, s. 35 (rusça); **Die Völker des Ostraumes**, Berlin 1942, s. 30; A. Dulzon, **Çulım Tatarları ve dilleri** (rusça), Tomsk Pedagoji Enstitüsü Dergisi IX, 1952; W. Radloff, **Phonetik.**

İKİNCİ BÖLÜM

DOĞU VE BATI TÜRKİSTAN TÜRKLERİ

I. DOĞU TÜRKİSTAN TÜRKLERİ

Doğu Türkistan Türklüğü Orta-Asya'nın gün görmüş Türk topluluğundan biridir. Yüzlerce yıldan bu yana değişmez sahibi bulundukları büyük coğrafî saha tarih boyunca Çin Moğol ve Rusya müstemlekeciliğinin amansız hışmına uğrayarak "Şarkî, Doğu, Çin Türkistanları" veyahut da sevimsiz "Sinkiang, Sintszyan" gibi adlar almıştır. Gerçekte ise Türklüğün eski ana vatanının ayrılmaz bir parçasıdır. 1921 yılı Taşkent kongresince, Doğu Türkistan'in gerçek tarihî mirasçılarından sayılan ecdatları Uygurlara hürmetle, kültür mazisi zengin Uygur kavim adının alınması tercih edilmiş ve bu ad bu gün bilim âlemince de benimsenmiştir. 1933 - 34 de ise milliyetçi ve istiklâlci mücahitlerinin azimli ve kahramanca teşebbüsleri neticesinde millî istiklâli ilân edilen Doğu Türkistan, kısa bir zaman için olsun Çin istilâsından kurtulmuşsa da, maalesef sonunda dev kuvvete karşı dayanamamış, boyun eğmeye mecbur olmuştur.

Coğrafî durumu itibariyle Doğu Türkistan, kolay kolay geçit vermeyen, yüksek dağlarla çevrilmiş bir kaleyi andırmaktadır. Tabiî sınırları, yalnız bugün bu ad altında Çin topraklarından sayılan arazi parçasından ibaret olmayıp, kuzeyde Sayan dağlarının güneyinden başlamak suretiyle, aynı istikamette Altay dağlarını aşarak Tiyanşan'lara iner. Güneydoğu yönden ise Cungarya üzerinden Hami veya Komul'a kadar uzar. Saha: Batı Türkistan, Dış Moğolistan, Afganistan, Pakistan, Hindistan ve Çin'le çevrilmiştir.

Yüz ölçümü 1.800.000 kilometrekare olan Doğu Türkistan, 1955 yılında Komünist Çin idaresinin baskısı ile "Sinkiang Uygur Muhtar Eyâleti'. adını almışsa da, gerçekte Çin'in alelâde bir eyaletinden başka bir şey değildir. 1953 yılı sayımına göre sahanın nüfusu 4.874.000 kişi olmuştur. Aradaki 13 yıllık yüzde 2 artışı bu sayıya ekleyecek olursak, Doğu Türkistan'ın nüfus 6.000.000'u aş-

mış olur. Etnik bakımdan halkın % 90'ı tamamiyle Türktür. Başşehirleri Urumçi'dir. Şehrin nüfusu 200.000'i aşkındır.

Doğu Türkistan'a büyük bir üstünlük kazandıran jeopolitik durumu, tarih boyunca çeşitli yönden gelen göç dalgalarının yerleşme ve taşma dümenini sağlamış, etnik değişmelere sebep olmuştur. Nitekim XI. yüzyılda Tacik adı altında güneyden gelen oldukça önemli bir kavim dalgası, Hotan, Kuça, Yarkent ve Kaşgar havalisine yayılarak, kısa bir zaman sonra yerli Türklerin içerisinde, iz bile bırakmadan erimiş, kaynaşmıştır. Bu suretle, tarih boyunca durmadan devam edegelen çok çeşitli milletlerin, göç yolunu ve geçit kavşağını işgal etmiş olan bu sahada yerleşmeye çalışmaları, ne şekilde olursa olsun, hiç bir vakit Doğu Türkistan'ı, Türklüğün anavatanlığından alakoyamamıştır. O kadar ki, yüzyıllar boyunca, koca kuvvet ve hattâ devlet halindeki Çin, Moğol ve Rus rekabet ve saldırganlığı, Türkü öz anavatanından kaçıramamıştır. Aksine, çok ağır kan bahasına ve kültür kaybına mal olmasına rağmen, her zaman direnilmiş, istilâların ucuzca atlatılmasına çalışılmıştır. Ülkenin gerçek sahiplerinin Türkler olduğu her vesile ile dosta ve düşmana hissettirilmiştir.

Nitekim VIII. yüzyıl ortalarına doğru, Türk-Uygur devleti burada kurulmuş, yüzyıllık ömrü boyunca Türklüğe bereketli bir kültür mirası bırakmıştır. IX. yüzyılda ise saha göçebe Kırgız Türklerinin eline geçmiş, daha sonraları büyük Moğol istilâ ve ayaklanmasının çemberinden geçirilmiştir. XV. XVI. yüzyıllarda çeşitli siyasi olaylar neticesinde, kısmen Çinliler, kısmen Moğollar tarafından idare edilen bölge, «altı şehir» havalisine, yani: Kaşgar, Yarkent, Yengi-Hisar, Hotan, Aksu, Kuça havalilerine —ki buraya ayrıca Kara-Şehr'in ilâvesiyle son zamanlarda «Yedi-Şehr» adı verilmiştir— ayrılmıştır.

XVI. yüzyıldan sonra Hokant Hanlığından kopup gelen bir kısım Özbekler de buralarda yerleşip kalmışlardır. XVII - XVIII. yüzyıllarda ise saha batı Moğollarının eline geçmiştir. Nihayet XVII. yüzyılda sahanın idâre hâkimiyeti Çinlilere geçince bir kısım yerli Türk kitlesi zorla İli havzasına göç ettirilmiş ve burada «Tarançi» kavim adını almıştır. Sahanın asil Türk halklarından olan bu kavme "Tarançi" yâni "ekinci" adı Cungarlar tarafından verilmiştir.

Bununla beraber Doğu Türkistan yerleşik halkı, nedense müşterek ve toplu bir kavim adı altında birleştirilememiştir. Bir kısım halk nedense kendine Kaşkarlık'lar, bir kısmı ise Yerlik'ler Ho'-

kantlık'lar, Endicanlık'lar ve saire gibi sun'î adlar vermeği tercih etmiştir.

Siyasî tarih bakımından Doğu Türkistan, uzun hayatı müddetince, kanlı istiklâl mücadelesi savaşlarına katılmış, millî kültür ve yaşama hakkı uğrunda ağır çileler çekmiştir. Çin, Moğolistan ve Rusya gibi üç dev devletin güç denemesi mahiyetindeki mücadelesine hedef olmak, doğrusu bir millet için, kolay kolay hazmedilecek olaylardan sayılamaz. Şöyle ki, son yüzyıl içerisinde 400 (dört yüz) defa isyan edilmiş, Türklük şahlanmış, fakat ne yazık ki bu haklı başkaldırmaların hepsi hanlı bastırmalarla neticelenmiştir. Tsin yani Çin hâkimiyetinin Doğu Türkistan'da ve Kansu, Şensi eyaletleri üzerinde kurulması için yapılan kanlı tenkil hareketleri ve inanılmaz tazyik ve baskılara karşı millî istiklâl mücadelesi, Türklük hesabına cihan siyasî tarihinde şerefle yer almış olaylar arasındadır. Yüzlerce, binlerce yabancı dilli ciddî araştırmalar ve tarihî eserler, bu insanlık dışı mezâlimi nefretle ele almış, açıklamıştır. Orta-Asya'nın unutulmaz mücahidi Atalık Gazi Mohammet Yakub han Badevlet, Osmanlı İmparatorluğu yolu ile yerli İslâm kütlesinin korunması uğruna dirayetini kullanarak Sultan Abdülaziz adına camilerde hutbe bile okutmuştur. 14 yıllık müstakil Yakub Bey Devleti Çinlilerce bastırılınca ceza olarak Rusya-Çin göz doymazlığı ve istilâcılığı rekabeti karşılığında, Doğu Türkistan'a mazisini unutturmak amaciyle, sahaya Çince "Sinkiang" yani "yeni müstemleke" adı verilmiştir. Bugün bu saha Türklüğü, sözün tam mânâsiyle Çin istilâsı altında inlemekteyken az bir kısmı da Sovyet esaretindedir.

Fransa'dan iki buçuk defa, Amerika'nın en büyük eyaleti sayılan Teksas'tan iki defa büyük olan Doğu Türkistan, Gobi çölünün verimsizliği dolayısiyle, kendi millî kültürünü, daha fazla, sahibi bulunduğu çeşitli şehir merkezlerinde toplamaya ve geliştirmeye çalışmıştır. Etnik yapı bakımından: Uygur, Sarı-Uygur, Tarançi, Kazak, Özbek ve saire gibi öz şivelerine bağlı Türk boylarının, çeşitli merkezlerinin nüfus ağırlığını teşkil etmeleri, Doğu Türkçesinin dağılmasında ve bölgelenmesinde oldukça tesirli olmuştur. Zaten tarih ve klâsik edebiyat bakımından da Kaşgar, XV - XII. yüzyıl geçici islâmî devir Türk dili, edebiyatı ve umumiyetle Türk kültürü merkezciliğini üzerine almış; ilk Türk dili lûgati ve grameri burada yazılmış, ilk edebî şiir ve nesir mektebleri burada kurulmuştur. Türk kalem tutarlarının ölmez eserli şeyhleri: Kaşgarlı Mahmut, Balasagunlu Yusuf Has Hacip, Ebu Abdullah el-Hüseyn Kaşgarî, "Türkistan tarihi"nin yazarı Mec-

dedin Muhammed ibn Adnan, Kaşgar şehri tarihini yazan Hüseyin el-Almâ'i ve saire hep bu eski millî kültür mazisinin unutulmaz şahsiyetleri değerindedirler. Kurmuş oldukları tarihçilik mektebi son zamanlara kadar sönmemiş XIX. yüzyıldaki millî harekâtı ve istiklâl mücadelesini tescil ederek pâdişahından en basit kişisine varıncaya kadar herkese hakkını vermekle, Doğu Türkistan istiklâlcilik harekâtının namus borcunu ödemişlerdir. Çünkü bu yüzyıl Doğu Türkistan'ı, dünya siyasetinin bilhassa Uzak Doğunun bir nevi çözüm noktasını teşkil etmiştir. Herkesçe Uzak Doğunun fethi ve nüfuz tesiri altına alınışı ancak bu yolla kabil idi. Fırsat da zaten zuhur etmişti. Ona göre yavaş yavaş sönmekte olan Çin'in mirasçılığına talip olanlar arasında, her yerde çıkar arayan müstemlekeci İngiltere, sahanın komşusu istilâcı Rusya, din bağlılığı yönünden de Osmanlı İmparatorluğu bulunmakta idiler. İngiltere ve Rusya sözde yerli halkı Çin'in vahşiyane tenkillerinden, baskısından kurtaracak, ülkeye yeni bir hürriyet ve ışık saçacaktı. Fakat ortada karşı koyan ve millî istiklâli elinde tutan, Doğu Türkistan'ı tam istiklâli ile yaşatan Yakub Bey Bedevlet gibi bir Türk devlet adamı bulunmakta idi. Bütün gücünü, halk arasında geniş yankılı destanlar yaratarak millî istiklâl mücadelesine yöneltmiş; çağın yerli tarihçilerinin işe sarılmasına vesile teşkil etmiştir. Bunlardan halk çağırışına uyarak yeni Doğu Türkistan tarihçiliğini yaratanlardan biri olan Hoca Yusuf'un "Câmiu't-tevârih"i, tamamiyle millî ülküye uyarak, millî istiklâl harekâtını idealize etmekle kalmamış, hareketin başı bulunan Yakub Beyi halka lider ve rehber olarak tanıtmıştır.

Aynı yolda sahanın diğer bir tarihçisi olan Muhammed Alyam da yürümüştür. Bu tarihçi Hotan vahası kurtuluş harekâtını eserinde belirtirken, idarî kabiliyet ve yiğitlikle yapılan kahramanca savaşları, hep Habibullah Hanla oğullarına maletmektedir. Eser baştan sonuna kadar kurtuluş ve istiklâl hamlelerini Türklük için bir övünme vasıtası olarak kabullenmiştir. Aşağı yukarı aynı karakter ve mahiyetteki Molla Musa'nın "Târih-i Eminiye" si de tamamiyle millî kurtuluş mücadelesini izlemiş, istilâcılığı nefretle tel'in etmiştir.

Böylece kanını esirgemeden millî kurtuluş savaşları ile, mânevi istiklâlciliği elde tutan Doğu Türkistan Türklüğü, elbette muazzam kuvvetlere karşı koyduğu örnek mücadelesi ile yapayalnız ve desteksiz bırakılamazdı. Sahanın idare lider ve rehberleri hep çağın çeşitli, uzak ve yakın bütün Türk İslâm ülkeleri ile temasa girişmiş, Orta-Asya hanlıkları ile, başta Hokant Hanlığı olmak

üzere, sıkı bir münasebet kurmuşlardır. Yeni nesil ise büyük bir hevesle Türkiye'ye akın etmeğe başlamıştır. Koca Osmanlı İmparatorluğu ise sahanın hayalî hâmiliğini üzerine almakla, millî harekâtı kamçılamaya yarar bir vasıta olmuştur. Halka kadar indirilen bu kardeş ve din himayeciliği, şüphesiz yerli Türk edebiyatında tesirsiz kalmamıştır. Yukarıdaki tarihçilerle beraber, Mahmud-bek'in "Yakub Han Atalık'ın tarihi" adlı küçük eseri de bu neviden olmuştur.

Doğu Türkistan'ın, "Altun Yaruk" un vatanı olmasına rağmen maalesef bugünkü anlayışımıza uygun klâsik yazılı bir edebiyatı yoktur. Saha daha fazla zengin halk edebiyatı ile mânevi olarak beslenmeği tercih etmiştir. Bununla beraber XIX. yüzyıl ortalarında yaşamış Mualla Bilâl'la Seyid Muhammed Kâşi gibi tanınmış şairleri de yok değildir.

Bu suretle millî edebiyata karşı ilgi ve ictimaî hayat gelenekleri hiç de ihmal edilmemiştir. Nitekim Doğu Türkistan'ın sosyal hayat unsurlarından biri sayılan "Maşrab" toplantılarında, genç neslin kültürlü yetişmesi için tertibat alınmıştır. "Maşrab" aslında uzun kış gecelerinde genç otuz kişiden, kendi deyimleri ile "Otuz ogul" dan, ibaret olup Rabguzi, Câmi, Firdevsi gibi tanınmış İran, Arap ve Orta-Asya Türk yazar ve şâirlerinin eserlerini okuyarak mânevi konularda ve kültür sahasındaki eksikliklerini bertaraf etmeğe çalışan meclislerdir. Bilhassa Ahmed Yesevî'nin mânevi tesiri çok büyük idi. Basit halk tabakası ise, mâziyi ballandıra ballandıra hikâye eden meddah "= meddal" lar tarafından terbiye edilmekte idi. Bu suretle Doğu Türkistan halkının millî olgunluğunda ve yetişmesinde '-Maşrab" la "Meddal" mekteplerinin unutulmaz rolleri olmuştur.

Dil araştırılması yönünden Doğu-Türkçesi, bugün iyice işlenmiş sayılır. Geçen yüzyıldan itibaren, dikkatle toplanmaya başlanan halk edebiyatı, folklor ile diyalektoloji malzemesi, gerçekliği ve zenginliği nispetinde, birçok Avrupa bilginleri tarafından ele alınmış ve işlenmiştir. İlk araştırıcısı bulunan Pantusov'un topladığı malzeme dışında, son zamanlarda İsveç Türkologlarından G. Jarring'in çok verimli ve emekli çalışmaları sayesinde en yüksek seviyeye ulaştırılmıştır. Birbiri ardınca yorulmadan bu yolda çalışanlar arasında saygı ile anılması gerekenler J. Klaproth, W. Radloff, Katanov, A. von Le Coq, I. Berezin, K. Menges, Malov, Jarring, J. Kunos, G. Raquette, E. Rossi ve F. Grenard gibi bilginlerdir. Bunlardan bilhassa G. Jarring, Doğu-Türkçesi'ni, mükemmelen vakıf olduğu ağız hususiyetleri üzerine çeşitli bölge ağızlarına

ayırmaktadır. Bu bilgine göre Doğu-Türkçesi aslında Doğu-Türkistan'da konuşulan Türk diyalektlerini tümü ile toplayan bir deyimden başka bir şey olmayıp, bir nevi coğrafî karakter taşır. Buna göre de Doğu-Türkçesi sözü, dile verilen bir deyim olmayıp sadece memleketin doğusuna aittir. Ona göre de Raquette, Shaw gibi bilginler bu noktadan hareket ederek, geri kalmış Türk şivelerine verilen Turkish deyiminden kaçınarak, bu saha Türkçesi için T u r k i ve Eastern Turki ifadelerini kullanmışlardır. Zaten Türki deyimi, yerli Türk halkının da, seve seve benimsediği bir deyimdir. Ağız karekteri bakımından bölgeleşmiş Doğu Türkçesi ağızları da şunlardır: 1. Turfan ağzı, 2. Kuşa ağzı, 3. Aksu ağzı, 4. Kaşgar ağzı, 5. Yarkend ağzı, 6. Hotan ağzı, Lobnor ağzı. Birbirinden filolojik ve ufak tefek fonetin yönlerden ayrılmalarına rağmen, aslında bütün Türkistan Türk ağızları müşterektir. Ayrılık tamamiyle zoraki ve siyasîdir. Türkistan'ı ancak müstemlekeciler ayırmaya çalışır, ona çeşitli adlar verebilirler. Bizce Türkistan bütün Türklüğün Anavatanıdır.

B İ B L İ Y O G R A F Y A

Mehmet Emin Buğra, **Doğu Türkistan'ın hürriyet dâvası ve Çin siyaseti**, İstanbul, 1954; Amaç Karahoca, **Doğu Türkistan**, İstanbul, 1960; A. Caferoğlu, **Türk Dili Tarihi, II**, İstanbul, 1964; S. E. Malov, **Uygurskiy yazık = Uygur dili**, 1954; S. E. Malov, **Uygurskie nareçiya Sıntszyana = Sintszyan Uygur şiveleri**, 1961; G. Jarring, **Materials to the Knowledge of Eastern Turki**, I - IV. Lund, 1946 - 1951; M. Alieva, **Uygur masallarının toplanması, yayınlanması ve araştırması meselesine dair** (rusça), **Trudı Sektora Vostokovedeniya**, Alma - Ata, 1959, s. 172 - 190; K. H. Menges, **Glossar zu den volkskundlichen Texten aus Ost-Turkestan**, Mainz, 1955 (Akademi yayınlarından); S. E. Malov, **Yazık jeltıh Uygurov = Sarı - Uygurların dili**, Alma - Ata, 1957; **Uygur el edebiyat parçiliri**, Teşken, 1930; **Uygur el edebiyatı**, Teşken, 1934; **Uygur helik edebiyatı**, Alma - Ata, 1936 ve 1949; Radloff, **Proben**, VI. 1886; G. Jarring, **An Eastern Turki - English Dialect Dictionary**, Lund, 1964; D. I. Tihonov, **Tarihî Uygur elyazmaları**, Uç. Zap. Inst. Vostokovedov, 1954, s. 146 - 175.

II. BATI TÜRKİSTAN TÜRKLERİ

Orta-Asya, insanlık tarihinin kültür beşiği, Türk anavatan taşmasının ilk yerleşme menzili ve medeniyet merkezidir. Ecdat Türk, çok eski çağlardan bu yana, burasını vatan edinmiş, yerli kültür yapıcılığında ve kuruluşunda uhdesine düşeni eksiksiz yapmıştır. VI - VIII. yüzyıllarda, Orta - Asya mukadderatını elinde tutan büyük Gök -Türk devleti, sahipliğini yaptığı Batı-Türkistan Demirkapı'sı ile, dillere destan olmuştur. Türkü Ergenekon'a götüren, sembolik kurt da aslen bu iklimden olup, eski Türk tanrılarından sayılmıştır. Türk medeniyetinin mânevî kültür mahsullerinden olan Dede Korkut'lar, Manas'lar, Alpamış'lar hep bu saha da doğmuş, beslenmiş, Türklüğün mazisini yaymış ve yaşatmıştır. Bugünkü yaygın Türk dünyasının mânen ve maddeten bağlandığı öz vatandır.

Jeopolitik durumu ile Batı-Türkistan, büyük yollar kavşağı ve çeşitli dil, kültür ve medeniyetler tesiri merkezinde bulunması hasebiyle milletler tarihinde önemli rol oynamıştır. Hattâ VII.-XII. yüzyıllar arası Maveraünnehir'le Horasan eyaletleri, Türklüğün siyasî tarihi bakımından olduğu kadar, kültür ve medeniyetler gelişmesi bakımından da çok büyük bir değer taşımıştır. Bu iki coğrafî bölge adı altında asıl kasdedilen saha, Seyhun ırmağı ve Horasan dağları ile Hindistan arasındaki geniş bölgedir. Ceyhunla Hazar denizi çevresi de bu büyük bölge içerisine rahatça alınmaktadır.

Saha, tarihî mukadderatına boyun eğerek, çeşitli dinli ve dilli milletlere geçit yolu vermiş, medeniyetler çarpışmasına sahne olmuştur. Fakat tarih boyunca Türklüğünden hiçbir şey kaybetmemiştir. Bilâkis Arap istilâsı Türklerce burada durdurulmuş, bölgenin ve halkının islâmlaşması, Türklerin bu dine girmelerine bağlı kalmıştır. Hattâ islâm dünyası hâkimiyetini ele alan Türkler, burasını siyasî sıçrama ve atlama merkezi olarak kullanmışlardır. Kısacası, Türk dünyasının genişlemesin ve medeniyetinin milletler kültürü arasında sağlamlaşmasında, Orta-Asya'nın tarihten silinmez, çok büyük bir değeri ve himmeti olmuştur. O kakadar ki, Türk, mazisi ile, kültürü ile, dili ve sairesiyle hep buraya bağlı kalmış, Harezm, Buhara, Hive, Yedi-Su, Merv. Semerkant, Hokant dememiş, hepsine Türklük damgasını, bir daha silinme-

mek üzere basmıştır. İşte bin yıldan bu yana dertli başını Tiyanşan'lara yaslayan, gövdesi ile bütün Batı-Türkistan'ı kaplayan, ayak uçlarını Türkmen bozkırlarına dayanan bu tarihî azametli Türk devleti, Rus istilâsına uğrayınca, başı Kırgızistan'a, gövdesinin bir kısmı, güya Türk değilmişlermiş gibi Tacikistan'a, ayakları Türkmenistan'a ayrılmış, bu suretle heybetli Türk istiklâl heykeli, maalesef yaralanmıştır. Ameliyat cidden çok uğursuzca olmuştur.

Halbuki Rusya esiri ve mahkûmu milletler arasında, en geç esarete boyun eğeni mağrur Orta-Asya Türklüğü olmuştur. Uzun mukavemet ve dayanmasına rağmen, nihayet Çarlık Rusyası ordusu tarafından kuşatılarak, parça parça Rusya'ya eklenmiştir. Eşit olmayan kuvvetler arasındaki Türke has bu ölüm dirim savaşları sonunda: 1864'de Türkistan, Auliya-Ata, Çimkent; 15 Haziran 1865'te Taşkent; 1866'da Hocent, Ura-Tepe; 1868'de Kette-Kurgan: 1873'de Hive hanlığı ile Buhara tâbi devlet olarak, Rusya'ya ilhak edilmiştir. Bu iki son hanlıktan Buhara 1920'de bir aralık Sovyet Cumhuriyeti ilân edilmişse de, 1924'de derhal ilga edilmiştir. Bir kısım arazisi Türkmenistan'a, bir kısmı Özbekistan'a, bir kısmı da Tacikistan'a verilmiştir. Fakat Çarlık ve Sovyet Rusyalarının Batı-Türkistanına karşı yürüttüğü parçala ve hâkimiyet sür politikasına, hiç bir vakit Türkistan Türkü boyun eğmiş değildir. Aksine emsaline az rastlanan tarihî mücahitlik ve kahramanlıkları ile, Rusya istilâsına karşı direnmiş, yıllar boyunca savaşmış, herbir karış anavatan toprağını müdafa etmiştir. Türkistan-Rusya savaşlarından Türk milletine aziz hâtıra olarak kalan yiğitler arasında, "Orta-Yüz" hanlarından Abılay'ın ahfadından ünlü mücahit Kinesarı'nın oğlu Sıddık-Töre de bulunmaktadır. Rus tarihçisi N. .Y Pavlov'un tavsifine göre, Sıddık-Töre: "Rus kıtalarının Türkistan seferlerinde Hokant, Buhara ve Hive ordulariyle savaşlarında bizim en büyük düşmanımız olmuştur. Sultan Sıddık, Turan'ın en büyük şahsiyetlerinden biridir. Bu bozkır evlâdı ana sütü ile birlikte bize karşı olan düşmanlık hissini de emmiş" bir kişi olmuştur. Şahsiyetinde topladığı şövalyelikle, Türkmen ve Kırgız-Kazak süvarileri kumandanlığını da uhdesine almıştır.

Ruslara karşı istiklâl mücadelesinde, millî mücahit ve kahramanlardan asla yoksunluk çekmeyen Türkistan Türkleri içerisinde Sıddık-Töre'nin helâl yiğitlik sütünden emen diğer Abdürrahman Aftabâcı, Polat Han, Evez Murat, Tıkma-Serdar, Yakub Bek, Alimkul vb. gibi, düşmanın bile takdir ettiği ölmez şahsiyetler de

vardır. Her biri de ordu kadar kuvvetli imanlı ve inançlı mücahitidiler. Halk arasında yarattıkları şöhret Rusya'yı bile çileden çıkartmış olacaktır ki, Türkistan fatihi Rus Generalı Skoblef, Tıkma- Serdar'ın halk arasında kazanmış olduğu şöhretten tiksinerek: "Orta - Asya'da ve islâmlarla olan harplerde, biri için ad yaratmak - şöhret sahibi olmak kadar tehlikeli bir şey olamaz. Şâmil, Kadı-Molla, Abdülkadir, Nene Sayıp, Alimkul, Abdurrahman Aftâbacı gibi. Bu eski hataları biz de mi tekrarlayacağız? Tıkma-Serdar adı artık bahis konusu olmamalıdır. Bu adı anmak resmen yasak edilmelidir", şeklinde halka emirler vermiştir.

Batı-Türkistan istiklâl mücadelesi, Sovyet Rusya istilâsına karşı da aynı şiddetle devam etmiştir. Hattâ Rusya boyunduruğu altına girdikten sonra bile, millî mücadele aşkı bir türlü dinmemiş, içte "Basmacılık", dışta millî istiklâlcilik harekâtı ile, mahkûm Türk halklarına örnek olmuşlardır. Batı Türkistan bu suretle, millî Türk kültürü sahasında olduğu kadar, Türk milletinin müstakil ve hür yaşaması yolunda da, ecdat geleneğine uymuş, vurmuş, vuruşmuştur.

1920 yılı Rusya iç ihtilâli sonunda, idareyi ele alan komünist idaresi, kendi Rusya iç idare taksimatı plânı üzerine Batı-Türkistan'ı parçalamış, Kazaklar, Karakalpaklar, Özbekler ve Kırgızlar sözde muhtar ayrı ayrı bölgelere ayrılmıştır.

1. Karakalpaklar

Asılları itibariyle X - XII. yüzyıllar Peçenek'leri ahfadındandırlar. Tarihî kaynaklarda "siyah külâhlılar" yahut sadece "külâhlılar" adiyle geçmektedirler. XII - XIII. yüzyıllarda Kıpçaklarla beraber Moğollara tâbi olmuşlardır. Altın-Ordu devleti içerisinde kendi etnik hamur yapısını bulduktan sonra, XVI. yüzyılda Seyhun ırmağı havzasında yerleşmişlerdir. Bir aralık Kalmık'ların akınlarına uğramışlarsa da, her daim kendi varlıklarını koruyabilmişlerdir. Fakat tarihî hayat gelişmeleri daha fazla Hive hanlığı âkibetine bağlı kalmıştır. Sovyet idare sistemi kurulunca, Muhtar Karakalpak Sovyet eyaleti olarak tanınmıştır. Kuzey, Doğu ve Batıda Kazak, Güneyde ise Özbek ve Türkmenistan gibi, sözde üç Sovyet Türk Cumhuriyeti sınırları ile çevrilmiştir. 1930'da Karakalpaklar Kazakistan'a 1932'de nedense bu fikirden vaz geçilerek umumî Rusya sınırları içerisine, 1936'da Stalin'in tensibiyle, muhtar eyalet olarak Özbekistan'a alınmıştır. Yüzölçümü 126.000 kilometre kare olup, 200.000 in üstünde bir nüfusa sahiptir. Çeşitli bölgelere yayılmışlardır. Bir kısmı Afganistan'da yerleşmiştir.

Karakalpakların tam mânası ile klâsik bir edebiyatları yoktur. Buna karşılık, mâzi yadigârı, kahramanlık destanları ile epik eserleri vardır. Daha Altın-Ordu devrinde teşekkül etmiş olan, "Koblan", "Er Sain", "Er Kosay", "Alpamıs" ve "Kırk Kız" gibi epik eserler, bugün bile zevkle söylenmektedir. XVIII. yüzyıl Karakalpak şairleri içerisinde ün salmış olan şair - "jrau"lardan biri Jien Tagay-Ulı idi. Şöhretli destancı idi. "Poskan el" = "Parçalanmış el" adlı destanında şair, ağır ve merhametsiz akınlara uğrayan milletinin, ümitsiz ve insanlığa küskün acılarla, yeni vatan aramakta olduğunu ve bu hengâmede, baba ve annesinin yurttan yurda dolaşmaya takatı kalmadan yetim bıraktıkları onüç yaşındaki zavallı Münaim adlı bir kızın macerasını terennüm etmektedir. "Ata Jurtı Türkistan" adlı destan da, Karakalpak halkının göç ve muhaceret denilen zalim kaderiyle birleştirilmiş ve Jien Tagay-Ulı sayesinde Türkistan illerine yayılmıştır.

Tagay-Ulı ile beraber milletini terennüm eden diğer halk şairleri arasında: Berdah, Ajiniyaz, Künhoja, Ateş = Oteş, gibileri de vardır. Şair Berdah, Ali Şir Nevaî, Fuzulî, Mahtumkulu'nun eserleri tesiri altında yetişmiş olduğundan, tıpkı muasırı şair Ajiniyaz gibi kahramanlarını, Doğunun ünlü ve iç açan: Leylâ Züleyha, Şirin, Zâl, Rüstem, Şah-Sanem, Garip'lerinden almıştır. Hattâ Ajiniyaz, şiirlerini Nevai tarz ve üslûbunda yazmıştır. Hele geniş halk arasında ün salmış olan seksenlik şair Künhoja (1799 - 1880), eserlerinde şahsî hayatına yer vermiş, "Şopanlar" adlı şiirinde çobanları, "Orakşılar" adlı diğer bir şiirinde ise orakçıları anlatmıştır.

Nihayet şair Ajiniyaz Kosıbay-Ulı (1824 - 1878) da "Ellerim bardı" = "Ellerim vardı"; "Şıktı jan" = "Çıktı can", gibi bir çok yanık şiirleri ile Karakalpak şiirini renkleştirmeğe çalışmıştır. Çeşitli "bahsı = jrau" lar tarafından, terennüm edilen bu kabil halk edebi nevileri, Karakalpak edebiyatına ayrıca bir zenginlik vermiştir. Halka tarihini öğreten bu edebiyat çeşnisi, bilhassa "Kosık" lar, halk arasında geniş bir ilgi toplamıştır.

Karakalpak şivesi iki ağıza ayrılmaktadır. Kıpçak-Nogay şiveleri grubuna girmektedir. Kendine göre özel gramer şekillerine sahiptir.

2. Özbekler

Batı Türkistan'ın öz ve asil halkındandır. Tarih boyunca sahanın kuzeyi, göçeri ulus ve eller yurdu olduğu halde, güneyi aksine yerleşik ve kültürlü Türk halklarının yerleştiği millî bir va-

tan olmuştur. Tarihin gün görmüş bir ülkesidir. Tarih boyunca istiklâli uğruna yapılan mücadeleler sonunda, Rus esaretine boyun eğmeğe mecbur olmuştur. Sovyet idaresinin çeşitli siyasî ayarlamaları ve kırpmaları sonunda Sovyet Sosyalist Özbek Cumhuriyeti olarak ilân edilmiştir. Yüz ölçümü 176.240 kilometre kare olup, güneyde Termez yakınlarında, Amuderya (Ceyhun) kıyılarında Afganistan'la müşterek sınırlıdır. Güney - Batıda Türkmenistan, batı ve kuzeyde Kazak, doğuda Kırgız, güney-doğuda Özbekistan'ın bağrından zorla koparılan Tacikistan Cumhuriyeti sınırları ile çevrilmiştir, 1953 Sovyet sayımına göre Özbekistan'ın nüfusu 8.106.000 kişi olmuştur. Altı yıllık yüzde 2 artışı buna katacak olursak, Özbekistan'ın halkı 9 milyonu aşmış olur. Nüfusun, hiç şüphe yoktur ki % 90'ını, öz Türk evlâdı teşkil etmektedir. Sun'i ayrılışla parçalanan Tacikistan, kendi ana kucağına bağlanacak olunursa çağımızın ikinci büyük Türk devleti, tarihi cüssesi ve milli kültürü, azameti ile ortaya çıkmış olur.

Özbek kavim adının türeyişine dair, Ebül-Gazi Bahadır Han'ın verdiği bilgiye bakılacak olunursa, bu ad 1340 tarihine kadar Altun-Ordu hükümdarı Özbek Han'ın, kendi tebasına verdiği etnonimdir. Zamanla bu ad Orta-Asya Türk halkları arasında geniş rağbet görmüştür. Hattâ Şeybanî Han'la beraber güneye doğru inen Türk halkları toplu olarak, seve seve Özbekliği kabullenmişlerdir. Çeşitli boylara ayrılmışlardır. İstilâ idaresi, fırsattan faydalanarak Özbek Türküne: Sart, Kurama, Tacik gibi hiç bir anlamı olmayan sözüm ona millî adlar takmaya çalışmış, fakat tutturamamıştır.

Milletleri, Orta-Asya Türklüğünün bağrına götüren ve geniş Özbekistan eli geçidinin bekçileri sayılan Özbekler, yüzyıllar boyunca doğu ile batı arasındaki kültür ve ticaret mübadelesini temin eden eski Türk boyundan olmuştur. Bu çok elverişli ve faydalı temaslar sayesinde Türk yurtseverliğine ve tefekkürüne birçok yenilikler eklenmiştir. Nitekim XIII. yüzyıl başlarına doğru Orta-Asya'nın derinliğinden kopuveren Türk-Moğol devri, ilk hamledeki yıkıcılığına rağmen, sonraları kendisine mahsus özel bir kültür akımı halini almıştır. Harekât, sırf garp toplumunun sıcağı sıcağına geçirdiği ortaçağ skolâstik din tassubu devresine rastlamış olduğundan, Türklük lehine olarak bir türlü hazmedilememiştir. Hindistan'dan Akdeniz kıyılarına kadar serilen ve gövdesine İran, Turan, Kıpçak eli ile, koca Rusya'yı alan Cengiz İmparatorluğu, Doğu için muazzam bir prestij, Batı için ise sadece nefret ve kin hissi unsuru olmuştur.

Bu devir, Batı-Türkistan sahasında yeni yeni şehir ve kültür merkezciliğinin doğuşunu temin etmeğe yaramıştır. Keş şehri payitaht yapılmak istenmiş, Şahruh (1404 - 1447) hâkimiyeti zamanında Horasan eyaleti ile Semerkand, yerleşik bir kültür merkezi haline getirilmiştir. Uluğ Bey (1409 - 1449) geniş imkânlar sağlıyarak, Semerkand'a rasathane kazandırmış, sonraları ise Herat'la kültür merkeziyetçiliği rekabet ve çekişmeciliğine başlanmıştır. Hüseyin Baykara, bu nazik hususta daha atik davranarak Türk kültür merkezlerini Horasan, Belh, Seistan, Herat ve emsali gibi geniş coğrafî sahalara getirmeğe muvaffak olmuştur. Babür Şah ise Türk kültürünü Hindistan üzerine getirmiştir. Bu suretle eski Türk emirlerinden Laçın'ın ve oğlu Husrev Dehlevî'nin Hindistan'daki yerini yeni yeni Türk hemşehri âlimleri tutmuştur. Uluğ Bey'in saray şairi Sekkâkî, arkadaşları Mukimî, Yakinî, Emirî ve Gedâî gibi üstat şairlerle Semerkand'ı, Türk kültür ve bilim merkezi yaptıkları halde, Lütfî de, mütevazî hayatı içerisinde, Herat'ı öz Türke merkez yapmak için çalışmıştır. Fakat Ali Şir Nevaî ve Sultan Hüseyin Baykara şahsî himmetleri sayesinde üstün gelmişlerdir. Çağatay Türkçesi adını alan ve bugünkü Özbekçe'nin anası sayılan bu edebî Türkçe uzun zaman Türk derdini anlayan, gönlünü okşayan bir dil olmuştur.

Şahsiyeti ile Türk kültür kuruculuğuna, kalemiyle "Türki" adını verdiği Türkçeye karşı Ali Şir Nevaî'nin sarf ettiği emeği, burada değerlendirmek pek güçtür. Yüzlerce bilim adamları ile Türk şairlerini kanadı altında geliştiren ve besleyen bu büyük Türk evlâdı, cidden takdirin üstündedir. Dünya ölçüsünde bir üstat olmasına rağmen, onu Türkistan'ın bağrından ve kucağından ayırmak her babayiğitin işi olmasa gerektir. Doğu'nun ve batının insaflı bilginlerince de takdir edilen Ali Şir Nevaî, çeşitli Türk ülkelerine yetiştirdiği çırak şairleri ile, bütün Türk dünyasına maledlecek bir üstünlük kazanmıştır.

Özbekler arasında, millî kültür yadigârı eserler üzerindeki araştırmalara da büyük bir ilgi gösterilmektedir. Vücuda getirilmekte olan Türkistan'a ait yazma kitaplar kütüphanesi dışında, Orta-Asya ile ilgili yazma tarihî ve kültür kaynaklarının Özbekçeye çevrilmesine başlanmıştır. Bunlar arasında: Hafız Tiniş'in Abdullah-nâme'si; Mir Muhammed Emin Buharî'nin Ubeydullah-nâme'si; Mir Emin Buharî'nin Fetihnâme-i Sultânî'si; Mirza Sâlim'in Târih-i Sâlim'i; Abdürrahman Tali'in Târihi Abü'l-Feyz-Han'ı ve saire bulunmaktadır. Fakat Batı-Türkistan bununla yetinmemiş, eski klâsik Türk dil ve edebiyatı merkezi olması bakı-

mından, yüzyıllarca mânevi Türk kültür ve folklor gelişmesine de merkezlik vazifesini yapmıştır. Halk destanının rağbet bulması bunun en canlı bir örneğidir. Tarihî "Köroğlu", "Yusuf ve Ahmet," "Sanuber", "Küntuğmış", "Alpamış" gibi halkaça bilinen ve sevilen destanlar yanında, ayrıca maziyi yaşatan bir de halk hikâyeciliği, geniş bir gelişme imkânı bulmuştur. Bunlar tarihte ün salmış "uluğ cırçılar" tarafından söylenmekte idi. Tohtamış Han'ın Kâmalzade'si ile Cihan Mirza'sı, bu Orta-Asya meddahlarının veyahut bahşı'larının en ileri gelenleridir.

Buraya, halk ruhunu okşayan, onları millî yolda terbiye eden bir çok ve anlı sanlı müşterek Orta-Asya derviş şairlerini de katmak gerekir. Kendi millî dillerini, diğer diller üstünde tutmayı gelenek haline getiren bu kabil şairlerin başçısı Ahmet Yesevî olmuştur. Orta-Asya Türklüğünü, dili ve dini ile kenetleyen bu halk şairinin, umum Türkçe ve halk felsefesi üzerinde tesiri ve tepkisi pek büyük olmuştur. Yetiştirdiği kendi tarzındaki şairlerin sayısı, klâsik şairlerimizin kat kat üstünde olmuştur. Efsanevi birer şahsiyet kisvesine sokulan bu halk mutasavvıf şairlerinin, sahip oldukları üstün kabiliyet ve nüfuzları sayesinde Türk kültürü gelişmesine vermiş oldukları gerçek yön unutulmaz hizmetlerden biri sayılır.

Batı-Türkistan halk şairleri ve bahşileri lehine olarak bir de, geniş saha bulma ve her çeşit vasıtalarla halk terbiyesinde üzerlerine aldıkları vazife imkânlarını, göz önünde bulundurmak lâzımdır. Şamanizm dini yolu ile, halkın millî inançlarını teminat altına alan bahşiler, aynı itina ile mazinin ve millî tarihin, yüz güldüren canlı sayfalarını, öz Türkçeleri ile sermeğe çalışmışlardır. "Mollalı köy korkak - Bahşılı köy ise kahramandır" atasözü, Özbek Türkünün mazi yadigârına olan inancını en iyi belirten bir vecizedir. Geniş Batı-Türkistan ülkesini baştan sonuna kadar katetmeye hevesleri bulunan bu sazlı ve sözlü Özbek bahşilerinin, millî destanları yolu ile, millî bir Türk birliği vücuda getirmekte kendilerine göre büyük himmetleri olmuştur. Ana yurtlarına ait destan repertuarlarını terennüm ederek kardeşler ülkesi köşesine kadar sokarken, edindikleri yenilerini de kendi halklarına tanıtmakta idiler. Bir nevi mübadele karakterini alan bu halk edebiyatı, Batı - Türkistan'ın en önemli nokta ve merkezlerinde, birer mektep halini almış, Türkü daima tetikte tutmuştur.

Önemine göre Özbek dili ve edebiyatı oldukça düzenli bir şekilde işlenmiştir. Eski ve yeni Özbek Türkçesinin gramerleri, hem Rusya'da hem Avrupa'da yazılmış, faydalı kaynak haline getirilmişti.

3. Kırgızlar

Orta-Asya'nın en eski halklarındandır. İki bin yıl önce, öncüleri "Tiyanşan"a gelip yerleşmişlerdir. Çin kaynaklarınca haklarında ileri sürülen bilgiler, milât öncesi ikinci yüzyılı kolayca bulur. Tarihî gelişmeleri, çok haşin ve sert mücadeleleri yenmekle kabil olmuştur. Sürekli hür yaşama harp ve darpları, Kırgız boyunu, çok hırpalamış ve ezmiştir. Çeşitli milletlerin istilâlarına uğramış, sonunda sözde Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olmuştur.

Cumhuriyetin yüzölçümü 198.700 kilometre kare olup; Güney-Batıda Çinle, güneyde Tacikistan, Kazakistan bölgesinde ise dağ silsilelerini aşarak, güney-batıda Fergana havzasında Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri ile sınırlıdır. 1939 yılı Sovyet hükûmeti sayımına göre nüfusları 1.480.200 olarak tesbit edilmiştir. 26 yıllık % 2 nüfus artışı üzerine 2.200.000. i rahatça bulur. Baş şehirleri Pişbek olduğu halde Frunze'ye çevrilmiştir. Diğer mühim şehirler; Tokmak, Prjeval'sk, Celel-abad, Oş ve Üzgen'dir. Başka küçük kasabaları da vardır.

Umumî Türk tarihinde Kırgızların, kendine göre özel bir hususiyeti vardır. Çok eski zamandan beri işgal etmiş oldukları Tyanşan, Doğunun çeşitli milletler medeniyetinin çarpıştığı ve karşılaştığı saha olduğundan, tabiatiyle ilk halkına pek ağır vazifeler yüklemiştir. Çin, İran, Soğd, Doğu Türkistan gibi il ve memleketler kültür hamurunu yoğuran tarihî Kırgız halkı, kendi hürriyetini de ihmal etmemiş, zaman zaman şahlanmış, büyük devletler kurmuştur. Nitekim VI. - VIII. yüzyıllarda Kırgızlar, müstakil bir devlet kurmuş, IX. yüzyılda ise Uygur devleti üzerine konduktan sonra devlet sınırları içerisine Moğolistan'la Tiyanşan'ı bütünü ile ithal etmişlerdir. Bu suretle Batı-Türk hakanlığına giren ilk büyük Türk devletinin temeli atılmış oldu.

Kırgızların kurmuş oldukları devletler, Orhun - Yenisey havzalarından başlayarak çeşitli coğrafî bölgelerde zaman zaman yükselmiş ve çökmüştür. 1503 - 1504 tarihlerinde Kırgızlar, Moğolistan devletinin bu sahadaki en muharip ve savaşçı bir halkı olarak gözükmektedir. Daha XIII. yüzyılda Moğol istilâsına uğrayan çeşitli Orta-Asya milletleri kaderine katılmışlardır.

1606'dan 1642 yılına kadar Ruslarla kanlı ve sürekli savaşlara tutuşmuş, istilâ dalgalarına karşı, aşılmaz bir set gibi göğüslerini germişlerdir. Üstelik komşu Çulım, Kondoma ve Miras kıyılarında, Yenisey havzasında oturan Türk boylarını istiklâl savaşına katılmaya teşvik etmişlerdir. Teb'alığına zorla girdikleri

devlete, hiç bir vakit sadakat andı içmemişlerdir. Moğollara karşı da aynı kin ve nefretle mücadele etmişlerdir.

İlk Rus istilâsı yıllarında Kazak Türklerine benzediklerinden dolayı Kazak kavim adı ile adlandırılmışlardır. Fakat 1855 yıllarında Rus istilâsı Tyanşan'ı boylayınca, gerçek Kırgızlar meydana çıkmış ve Ruslar bu Türk boyuna "Karagırgız" yahut "Vahşi taşlı Kırgız" kavim adını vermişlerdir.

Kırgızların fevkalâde lirik ve içli bir halk edebiyatları vardır. Akıcı Kazak şivesi stili ve üslûbu, şiir kalıbına dökülmüş Kırgız destanlarına, başka bir zevk ve ruh katmıştır. Çabuk ve güzel konuşan, güzel konuşanı dinlemekten zevk alan Türk boylarının en imtiyazlısıdır. İç ve edebî zevkinin yaratıcı muhayyelesi olan Kırgız destanlarında, yüzyıllık haşin ve sert istiklâl mücadeleleri, şair akın'ların kobuzlu terennümleri sayesinde değerinden bugün bile hiç bir şey kaybetmemiştir. Bu halk mahsulü, kuşaktan kuşağa nakledilmekle, hem gerçek edebî şeklini bulmuş, hem de yeni yeni kabiliyet ve istidatlı şair akın'lar yetiştirmiştir. Göçten göçe taşınan, kobuzlarının hazin seslerini halka duyuran bu şair-nâkiller, romantizme bürünmüş, tarihî Kırgız kederini terennümde, Türke, diline ve kültürüne büyük hizmetler etmişlerdir. Kırgızlar, Türk milletine "Manas" gibi şaheser bir destan bırakmayı da ihmal etmemiştir.

Destan, Kırgız ve genellikle Orta-Asya Türlüğü içerisinde, görmüş olduğu rağbet üzerine bir de "manasçı" adı altında bir halk şair-nâkilleri grubu vücuda getirmiştir. Bunların arasında, üç ay müddetle "Manas" destanı naklini bitiremiyen A. Sagımbay Orozbak gibi değerli kişiler de bulunmaktadır. Kendinden önce, büyük nâkiller, yâni destan terennüm edenler kuşağı mevcut olmuş ve bunların kurdukları "manascı" ekolü, bugüne kadar, kendini muhafaza etmiştir. Keldibek (XVIII. yüzyıl); Balık (XIX. yüzyıl); Naymanbay; şair Akılbek; Tınıbek; Konurbay ve saire hep bu mektebin geleneğini devam ettirenler olmuşlardır.

Manas, Bartold'un da ileri sürdüğüne göre IX ve X. yüzyıllarda teşekkül etmiştir. Bu devir Kırgız İmparatorluğunun en parlak çağı olmuş ve destanda bu yıllar mücadelesi ima yolu ile hatırlatılmıştır. Yani Manas, aşağı yukarı Dede-Korkut devrinin bir mahsulü sayılabilir. Eser, kahraman tipleri ile; bilhassa kadın kahramanların, insanlık ve kadınlık karakterleri yönünden cihan destan edebiyatı şeceresinde kolayca yer alabilir. Anlaşılan Kırgız, tarihî hayatında kadın-kahramanın himmetine güvenmiş, ona destanında saygıdeğer yeri vermeği unutmamıştır. Bahusus ki Orta-Asya Türk kavimleri destanlarında "Alp-

Kız" lar tipi gelenekçi bir millet temsilcisi ve kahramanı olmuşlardır. Alpamış'taki Barçin; Dede-Korkut'taki Burla-Hatun; Koblandı-Batur'daki Karılga; nihayet Ebül-gazi Bahadır Han'ın "Oğuzlara beğlik etmiş kızlar" hikâyesi hep Manas'daki kahraman ve destanî alp kızlarımızın bir prototipinden başka bir şey değildir.

Kırgız Türkçesi Kırgız tarihi kadar eski bir Türk şivesidir. Daha Yenisey'de iken vücuda getirdikleri edebî şive eski Uygur ve Oğuz şivelerini andırmaktadır. Bugünkü Kırgızca ise iki ayrı ağıza ayrılmaktadır.

4. Kazaklar

Orta-Asya'nın en kadîm Türk halklarındandır. Millî bir birlik adı olarak "Kazak" etonimini kabullenmişlerdir. Sibirya'nın istilâsına başlayan ruslarla, vâki temas neticesinde, yanlışlıkla "kırgız", "Kırgız-Kaysak" ve "Kaysak" gibi adlarla adlandırılmış, uzun zaman Türk etnolojisi literatürüne bu etnonim altında girmişlerdir. Bugün artık, bu yanlışlık tamamiyle düzeltilmiş ve "Kazak = Kazah" Türk halkı, büyük bir kitle olarak Sovyet Rusya Türk kavimlerinin en yaygın ve en kalabalıklarından biri durumuna gelmiştir.

Eski Türk göçebe kültür hayatiyle yaşayan Kazak'lar, konup göçtükleri saha bakımından Sovyet Sosyalist Cumhuriyetlerinin, arazice üçüncü derecede büyük ve geniş olanıdır. Kazakistan adiyle bilinen ve tanınan bu coğrafik saha: doğuda İrtiş ırmağının kaynaklarına, batıda Volga'nın Hazar denizine döküldüğü mıntıkanın yakınına, güneyde eski Orta-Asya hanlıkları (Buhara ve Hive) sınırlarına, kuzeyde İrtiş ırmağının orta boyuna, İçim bozkırına ve Ural dağlarının güney eteklerine kadar uzanmaktadır. Rus Sovyet idaresince "Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti" olarak tanınan bu Türklük sahasının yüzölçümü 2.853.300 km² olup, nüfusu 1959 yılı Sovyet Rusya sayımına göre 3.580.000 kişiyi bulmuştur. Aradaki beş yıllık zaman aşımına uygun % 2 artış, bu sayıya eklenince, Kazak Türklerinin sayısı 4.000.000'u aşmaktadır. Buraya, komşu ülkelere bilhassa Çin'e taşmış olan Kazak Türk boyları dahil değildir.

Sahanın genişliği nisbetine uygun olarak Kazakistan, oldukça zengin yeraltı servetlerine maliktir. Kömür, demir, krom, kayatuzu gibi maden yatakları ve istihsali yönünden, Sovyet Rusya'nın en zengin memleketi sayılmaktadır. Bu yüzden, halkı da

yavaş yavaş göçebeliği terkederek tamamiyle yerleşik hayata geçmektedir. Devlet merkezi Alma-Ata şehridir.

Kazak Türklerinin uzun ve tarihî bir mazileri vardır. Eski tarih kaynakları bunları, Turan'lı göçebe bir halk olarak kaydetmişlerdir. İlk defa, bir Kazak hanı adı ile savaşçı bir Kazak halkı bahsine, ünlü İran şairlerinden Firdevsi'nin "Şahnâme" sinde rastlanmaktadır. Daha sonraları, Orta-Asya tarihi sahnesine, Cengiz Hanla sülâlesinin fethe girişmeleri sırasında, yeniden çıkmağa başlamış, Rus istilâsına kadar, istiklâl uğrunda savaş meydanından çekilmemiştir. Moğollar devrinde Cuci Han'a bağlı kalmışlardır. XVI. yüzyılda, Orta-Asya steplerinde kurulan Dudam Hanın idaresindeki Moğol ulusu yanında ayrıca bir de Kazak Hanı Arslan'ın idaresinde yeni bir Kazak devleti kurulmuş idi. İşbu devletin azameti ve vatanperverliğine şahit olanlar arasında, ünlü Hindistan İmparatoru Babür Şah da bulunmaktadır. Arslan Hanın bu zamanlarda, dört yüz bin kişilik bir ordusu vardır. Babür- Şah bu azımsanmıyacak askerî kudreti "Hâtırat"ında belirtmeden geçmemiştir.

XVII. yüzyılın yarısında Kazak'lar Cengiz Han torunlarının kumandası altında Kalmuk'larla savaşarak, yurtlarına istiklâl temin etmiş ve tarihlere bir bütün olarak geçmişlerdir. Ne yazık ki XVIII. yüzyılda, eski istiklâl teminatı olan birlik sarsılmış ve Kazak halkı Ulu Cüz (= yüz); Orta-Cüz; Kişilik yani Kiçik (küçük)-Cüz gibi birbirinden ayrı üç parçaya ayrılmıştır. Bu ayrılışın ne zamanı, ne de sebepleri bugüne değin, açıklanmıştır. Her "Cüz", kendi istiklâl savaşı için durmadan harb etmiş, yılmamış, Türk tarihine feyizli zafer hâtıraları katmıştır.

Millî bir teşekkül olan her bir Kazak "Cüz" ünün, kendi istiklâli uğrundaki gayret ve çalışmalarına rağmen, birbirinden ayrılmaları ve parçalanmaları Kazak topluluğunun siyasî kaderi üzerinde çok kötü bir tesir yapmıştır. Kendi aralarındaki iç anlaşmazlıklar ve dahilî harpler, Kazak kavminin birliğini tehdid ettiği kadar, Rus ordusunun Orta-Asya istilâsını da kolaylaştırmış, Kazakistan varlığının sona ermesinde rol oynamıştır. Nitekim 1850 tarihinde İli havzasını kendi idareleri altına alan Ruslar, böylece Büyük (Ulu)-Cüz'ün esaslı parçasını da hâkimiyetleri altına almışlardır. Nihayet 1866'da Taşkent'in, 1868'de Semerkant'in ruslarca zaptı, Ulu-Cüz'ün tamamiyle Rus boyunduruğu altına girmesine sebep olmuştur.

Diğer cüzlere göre Rus nüfuz sınırlarına nisbetle içerlek sayılan Orta-Cüz'e bağlı Kazak halkı ve kabileleri, kısa bir zaman

için ismen ruslara tâbi olmuşlarsa da, gerçekte Kazak Hanı Abılay'ın idaresi altında birleşerek, Rusya'ya karşı eski mücadelerine devam etmişlerdir. Mücahit ve kahraman bir rehber olan Abılay, ırkına has metaneti ve temsil ettiği Türk uruğunun cesareti sayesinde, uzun müddet mücadelesine devam etmiş, fakat 1781 tarihinde, yetmiş yaşında vefat edince Orta-Cüz'ün durumu da kötüye doğru dönmeğe yüz tutmuştur. Abılay'ın haleflerinden Sultan Veli, bir aralık Orta-Cüz'ün kuzey bölgesinin hanlığına seçilerek mücadelesine devam etmiş, fakat beklenen acı kadere boyun eğmeğe mecbur olmuştur.

Küçük-Cüz'e gelince, burası, Rus nüfuzunun hüküm sürdüğü çevre bölgeye yakın bulunması hasebiyle pek erken esarete girmiş olduğundan Rus tâbiiyetinden bir daha çıkma imkânını bulamamıştır. Daha fazla komşularına karşı yaptıkları baskınlarla yetinmeğe mecbur olmuştur. Uzun mücadelelerine rağmen Kazak'lar bugün millî birlik teşkil eden kavim adı altında, iç teşkilâtları bakımından aşağıdaki coğrafik bölgelere yayılmışlardır:

Ulu-Cüz, yahut "yüz", bugün Balkaş-Gölü, Alatan ve Isık-Göl'ün güneyinde, doğuda Çimkent, Türkistan ve Taşkent şehirleri yöresine kadar uzayan bölgede, yarı göçebe halinde yaşamaktadır. Bir çok boy ve soya ayrılmaktadır.

Orta-Cüz; Argın, Nayman, Kıpçak, Kirey, Kongrat gibi büyük boylardan türemiştir. Bunlardan Argın'lar Kırgız'lar Kırgız istepinin en kuzeyinde, İrtiş ırmağının boylarında Tobol ve İçim havalisinde konup göçmektedir.

Nayman'lar ise orta-İrtiş'ten doğuya doğru, yani Argın'ların güneyinde, Çin hududunda ve Balkaş-Gölü havzasında oturmaktadırlar.

Kıpçak boyu, Kırgız istepinin kuzey-batısında: Turgay, Ubagan, Tobol ve Uya ırmakları yöresinde yaşamaktadır. Kirey'lerin çoğu yukarı İrtiş havzası ile Kırgız istepine yayılmışlardır.

Nihayet Kongrat boyu, umumiyetle Taşkent havalisinde göçebe hayatı yaşamaktadır.

Kişi Cüz'e dahil olan Kazak boy ve soyları, daha fazla güney istep bölgesinde göçebelik hayatı sürmektedirler. 7 ana soydan türemedir. Kendilerine, bu yüzden "cetti-uri" derler.

Kazak = Kazah kavim adının gerçek menşei hakkında şimdiye kadar, kesin olarak bir şey söylenmemiştir. Kumuk şivesinde

kelime "silâhşör, kızan, asker mükellefi" gibi mânalarda kullanılmıştır. Babür-Şah'ta ise "fetret devri, bekârlık, serseri dolaşma" gibi mânalarda kullanılmıştır. Rusça'nın **Kozak** kelimesi ile hiç bir ilgisi yoktur.

Kazak Türklerinin kendilerine mahsus küçük, fakat mâna ve fikir bakımından oldukça zengin ve mânidar bir edebiyatları vardır. Her göçebe halkta olduğu gibi, bunlarda da ilk edebî merhale olarak, şifahî halk edebiyatı, millî ruhu belirten karakteri ile, genişçe gelişme imkânını bulmuş, atasözleri vasıtasiyle halkın görüş felsefesini, çeşitli şarkı ve türküleriyle ise kâinata karşı olan çeşitli inançlarını yaşatmışlardır. Kazak'ların insanın, en emin kılavuzu olan "Tulpar'a, yani "uçan at"a karşı besledikleri inanç, işbu telâkkinin ancak bir unsuru olmuştur. Düğün türküleri nevileri olan "jar-jar", "kız-tanısu", "bet-aşar" yanında ayrıca ölüm ve defin merasimine ait "estirtu", "konil-aytu", "joktau" gibileri. bugün bile Kazak'lar arasında rağbettedir. Bu sonuncu nevi Kazak klâsik edebiyatı kurucularından sayılan Abay Kunanbay'ın eserlerinde bütünü ile dile getirilmiştir.

"Veda" motiflerini terennüm eden "Koştasu" türküleri, Kazak Türklerinin ruhunu en yakından okşayan nevidir. Bu türkü vasıtası ile Kazak'lar Rus istilâsına ve hâkimiyetine karşı, iç derdini dökerek, halkı isyana dâvet etmiştir. Kışkırtıcı bir karakter taşıyan bu türkü nevi, Türk bozkırının dert-yanan ve ruh-teskin eden poezisi olmuştur.

Kazak folklorunda geniş yer tutan halk edebiyatı nevileri arasında bilhassa masal, hikâye ve destanlar bulunmaktadır. Fantastik ve sihirli konulara tahsis edilen halk masalları, cidden hoş halk telâkkilerini yaşatmaktadır. Burda halkın derdine ağlayan kahraman tipler yanında, sevilen halk yiğit kahramanlarına bolca yer verilmesi de unutulmamıştır. Hele tarihî mücahit kahramanlar hâtıraları ile destan yiğitleri, Kazak halk edebiyatı ve folklarunun ağırlık merkezini teşkil etmiştir. "Koblandı batır" bu neviden bozkır kahraman tipinin bir temsilcisidir. Orta-Asya Türk halklarına mahsus ideal, millet mücahidi tipidir. Atı, eşi ile beraber bozkır müdâfi, vatan bekçisidir.

Aynı kahramanlar silsilesine Kazak'ların "Kambar batır"ı, "Er-Targın"ı vesairesi de dahildir. Hepsi aynı vatan müdâfiidirler.

Fakat Kazak edebiyatı yalnız bozkır kahramanları ile yetinmemiş, aşka da geniş bir yer ayırmıştır. Kazak lirik hayatının bir

incisi telâkki edilen "Kozı-Korpeş ve Bayan-Slu" macerası, Kazak halkının, aşk hayatına verdiği değeri belirtmektedir. Aşağı yukarı aynı aşk temini yaşatan bir eser de "Ayman ve Şolpan" poemidir. Fakat tipleri arasında bariz farklar vardır.

Nihayet Kazak halkına gerçek edebiyat nevini kazandıran "Akın"lar olmuştur. Bunlar bizim saz şairlerimize benzerler. Vüvuda getirdikleri şiirler, hem saz şairlerinin repertuarına, hem de edebiyata girmektedir. Zaman zaman kompozitörlük de yapmakta idiler.

Ferdî Kazak halk şiirinin ilk yaratıcısı olarak Buhar-Jırau (1693-1787) sayılmaktadır. Onun izinde yetişenlerden Nısanbay, Doshoca, Kuderi, Muhambet Utemiş (1804-1846), Cambul Cabay (1846-1945) gibi, bugün bile, sâkin bozkırı coşturan bir yığın Kazak halk şairlerine rastlanmaktadır. Saray şairliği vazifesini de yüklenmiş olan bu halk şairlerinin terennüm ettikleri motifler, hep millî istiklâl mücadelesinin özünü teşkil etmiş, Kazak'a tarihî varlığını aksettirmeğe çalışmıştır.

Nihayet XIX. yüzyıl Rusya mahkûmu Türk kavimleri arasında başlayan kültür kalkınması harekâtı ve akımı, Kazakistan bozkırı ile Kazak halkını kapsamakta gecikmemiştir. Halkının toplum hayatı şartlarına uygun yetişen bu çağ Kazak millet ve kültür hâdimleri arasında Çokan Velihan (1837-1865), İbray Altınsarın (1841-1889), Abay Kunanbay (1845-1904) gibi, münevverler bulunmakta idiler.

Bunlardan Çokan Velihan, Ablay-Han'ın ve Kasım-Han'larının ahfadından olup, elde etmiş olduğu yüksek tahsili sayesinde, vatanının ve komşu kardeş Türk ülkelerinin kültür hayatı ile ilgilenmiş, Rus yazarlarından Dostoevskiy'in de dediği gibi, ilk defa bozkırı ve onun hayatiyatını, halk efkârına bildirmeğe ve tanıtmağa çalışmıştır. Kazak ve Kırgız folklorunun ilk araştırıcısı olmuş, vatanının çeşitli konularına el uzatmış, Kazak Türkünü, dünya ışığına çıkartmıştır. Millî istiklâlcilik taraftarı idi.

İbray Altınsarın ise milletinin hem kültür hâdimi, hem de pedagogu idi. En çok Kazak çocuklarının yetişmesi yolunda çalışmış, mektepler kurmuş, çocukları okutmuş, vatanının saadetini tahsilde görmüştür. Pedagojik faaliyetleri ile Kazak münevverler kadrosunun kurulmasına çalışmıştır. Çeşitli mektep ve ders kitapları hazırlamıştır. Kendi şiirleri ile hikâyeleri tamamiyle didaktik karakterdedir. Kazak folkloru toplayıcıları arasındadır.

Kazak kültürcüleri liderlerinin üçüncüsü olan Abay Kunanbay, Kazak halkının gerçek yazılı edebiyatının kurucusu sayılmak-

tadır. Millî folklor, şark edebî klâsik mektebi ile din tesiri, edebi klâsik mektebi ile din tesiri, edebî faaliyetinde müessir olmakla beraber, ne dilce ne de fikirce ifrata kaçmıştır. Eserlerinde hem Kazak olarak kalmış, hem de yurdu Kazakistan'a bağlı kalmıştır. İmanlı bir Kazak'tı. Şiirlerinde istepin kendisine ve halkının derdine yanardı. Şivesinde ve ifadesinde satirik unsur hâkim idi. Maarifin propagandacısı idi. Nesri tatlı bir üslûba mâlik idi. Kurmuş olduğu şiir mektebinden yetişmiş, bir kaç değerli Kazak şairine rastlanmaktadır. Bunlar, daha fazla vatanın istilâ devrinde yaşamışlardır.

Kazak kültür hayatının bu üç kurucusu dışında, aynı yolda yürümüş daha birçok Kazak hâdimleri ve maarifçileri vardır. Muhammedcan Seralin, İspendiar Kubey (1878-1956), Sabit Donentay (1894-1933), bunlardan ancak bir kaçıdır. "Aykap", "Kazah", "Kazahıstan" gibi Kazakça gazeteler çıkarılmıştır. Bu suretle Kazak halkı, Sovyet işgaline kadar, kendi millî kültür yağında kavrulmuş, eski tarihî Kazakistan'ın hürriyet hakkını vermeye çalışmış çabalamıştır.

Kazak şivesi, fonetik hususiyetleriyle Kıpçak dil grubu içerisinde telâkki edilmektedir. Buna bu vasfı kazandıran, "ç" yerine "ş" ve "ş" yerine "s" sesinin kullanılmasıdır. İç bölümlenme bakımından üç ağıza ayrılmaktadır. 1) Bugünkü Kazak edebî Türkçesi, ki Abay bu ağzı işlemiştir. Kuzey-Doğu Kazak ağzı grubu budur. 2) Batı ağzı grubu. Edebî Kazakçadan ayrılır, 3) Batı ağızlar.

Tarihî gelişmesi itibariyle Kazak Türkçesi, daha fazla "batı" Türk şiveleri çevresinde inkişaf etmiş sayılır.

5. Türkmenler

Kadim insanlığın maddî medeniyet ve kültür merkezlerinden biri olan bugünkü Türkmenistan, Hazar denizinin doğu sahilinden Ceyhun ırmağı kıyılarına, güneyde Kopet-dağ'ından kuzeydeki Kazakistan ovası ile Kara-Kalpak vahasına ve Özbekistan Cumhuriyetinin Harezm eyaletine kadar uzanmaktadır. Yüzölçümü 484.800 kilometrekare olan bu Türkmen ülkesi, jeopolitik durumu itibariyle. Kazakistan, Özbekistan, Kara-Kalpak, Afganistan ve İran gibi Türk-İslâm ülkeleriyle çevrilmiş bulunmaktadır. Bugünkü Sovyet devlet teşkilâtına göre Sovyet Sosyalist Türkmen Cumhuriyeti statüsüne tâbidir.

İç idare yapısı yönünden Türkmenistan beş esas bölgeye ayrılmaktadır. Bu taksimat, ülkenin hudutları içerisine aldığı muazzam Kara-Kum, Kızıl-Kum gibi verimsiz kumluk sahalar yüzünden, meskûn yerler üzerine tertiplenmiştir. Coğrafik silsile üzerine bunlar; Aşkabad; Krasnovodsk = Kızılsu; Merv = Marı; Çarcou ve Taşauz bölgelerinden ibarettir. Her bölgenin kendine göre, şehir, köy, meskûn yerleri vardır. Toplu olarak şöyle bir bölüme tâbi tutulabilirler:

I — Aşkabad eyaleti: Aşkabad, Kızıl-Arvat ve Tecen şehirlerinden ibaret olarak içerisine 367.900 nüfusu almaktadır.

II — Krasnovodsk = Kızılsu eyaleti: Krasnovodsk (liman şehri); Nebitdağ, Kazancık şehirleriyle 85.000 nüfusu içerisine alır.

III — Merv = Marı eyaleti: Merv = Marı; Bayram-Ali, Ioltan, meskûn yerleriyle 290.000 nüfustan ibarettir.

IV — Çarcou eyaleti: Çarcou; Kerki ile 252.900 nüfusu içerisine almaktadır.

V — Taşauz eyaleti: Yalnız Taşauz merkezi ile 255.000 kişilik bir nüfus mıntıkasını teşkil etmektedir.

1939 yılı sayımına göre Türkmenistan Cumhuriyetinin nüfusu 1.251.900 kişiden ibaret olmuştur. O tarihten zamanımıza kadar olan 25 yıllık zaman farkı esnasındaki nüfus artışı % 2 olarak kabul edersek, bu takdirde bugünkü Türkmenistan nüfusu, rahat rahat 2.000.000'u bulmuş olur. Z. G. Freykin'e göre bu kitleyi 1954 yılında % 60 Türkmenler; % 8,5 Özek Türkleri; % 4,9 Kazak Türkleri; % 18,7 Ruslar; % 8,7 de diğer milletler teşkil etmiştir. Lamont Corliss'e göre ise 1945 tarihinde umum Türkmenistan nüfusunun % 72 si Türkmenlere ait olmuştur. Her iki iddia bir arada, yıllara göre ayarlanacak olunursa, yine de Türkmenistan nüfusunun rahat rahat iki milyonu bulduğunu göstermektedir ki, bunun ortalama % 65 i Türkmen olarak kabul edilirse, Türkmenlerin sayısı 1.250.000 i geçmiş olur.

Türkmenistan dışı Türkmenlerin yayılışı şöyle hesaplanabilir:

Afganistan sınırları içerisinde	400.000
İran'ın çeşitli bölgelerinde	200.000
Bugünkü Ön-Asya ülkelerinde	110.000
Kafkasya'da Stavropol eyaletinde	7.000
	717.000

Böylece Türkiye dışı Türkmenlerin umum nüfusu 2.000.000'u bulmaktadır.

Türkmenlerin özlü ve uzun süreli tarihleri vardır. Selçuklular devletinin kuruluş şerefi bunlara aittir. Bundan dolayı da Türkmenler diğer bir deyimle Oğuzlar, İslâm âlemi için, Ortaçağ Türk halklarının hiç birine nasip olmayan büyük bir önem kazanmışlardır. Taşıdıkları kavim adı olan Türkmen etnonimine ilk defa Kaşgarlı Mahmut'ta raslanmaktadır. Reşideddin'e bakılırsa, o yüzyıllarda Türklük hayatında Oğuz ve Türkmen kavim adı, müşterek olmuştur. Kendi aralarında yaşayan millî bir Türkmen efsanesi bu fikri teyid etmektedir. Nitekim XI. yüzyıl Rus vakanüvislerinden Nestor, Türkmenleri "Çornıe-Klobuki" yani "Siyah Külahlı" yahut "Kara-Kalpak"ların komşusu olarak göstermektedir. Moğol harekâtında Hazar denizinin doğusundaki verimsiz topraklarda sıkışıp kalmış, Timurlu'lar zamanında ise tedricen Mangışlak yarımadasında yerleşmişlerdir. Oldukça uzun savaş ve mücadele sonunda, bugünkü araziye sahip olmuşlardır.

Türkmen etnoniminin türeyişi hakkında çeşitli fikirler ileri sürülmüştür. Bazılarına göre Türk + manend (Biruni, Reşideddin), bazılarına göre Türk + imân (İbn Kesir, Mehmet Neşri), bazılarına göre ise Türk + mandan türemiştir. Sonuncusu en doğru olanıdır.

Türkmenler, kumluktan ibaret ülkelerini hep istiklâl bayrağı altında yaşatmış, Türkistan ve Orta-Asya'nın siyasî kaderinde müessir olmuştur. Şeybani hanın Maveraünnehri zapt eden ordusunda Türkmenler de yer almıştır. 1723 te Kalmuklar, Türkistan'ın bir kısmını ele geçirince, Kazak-Kırgızların Orta ve Küçük-Cüz'leri batıya çekilmiş, Başkırtlar şimale atılmış, Türkmenler de Üst-yurt yaylasının güneyine sürülmüşlerdir. Türkmenlerin bu şekilde yer değiştirmeleri, muhtelif uruğlara ayrılmalarında önemli rol oynamıştır.

Orta-Asya Türklük istiklâli savaşlarında ve direnmelerinde Türkmenler, kendi hisselerine düşeni, tam mânasiyle yapmışlardır. Hele kudretli ve azametli Çarlık ordularına karşı direnmeleri, Türkmen tarihinin en şerefli mazisini teşkil etmektedir. Bir avuç Türkmen milliyetçi mücahitlerine karşı harekete geçen Rus ordusunun kumandasında :General Skoblev, General Grodekov, General Gluhovskiy, General Kuropatkın, Kinyar Eristov, Graf Orlov ve saire gibi kodamanlar vazife almışlardır. Her şeyi göze alan Türkmenler, uzun mücadeleler yapmış, çalışmış çabalamış, sert ve buruşmaz, yağız çehrelerindeki gurura halel getirmeden, nihayet step-pin mahrumiyetine, boyun eğmiş, vatanının hücra köşelerine çekilmeğe mecbur olmuşlardır. Meşhur Rus tarihçileri ise bu mukaddes Türk direnişini, kendilerine has merhametsiz bir dil ve üslûpla tarif ve tasvirden, hiç de hicab duymamışlardır. Nitekim bir aralık Orta-Asya'ya barış ve asayişi temin amaciyle gönderilen Rus heyetinin reisi, bir Rus generali yazdığı eserinde, Türkmenler hakkında: "Acımaksızın her elimize geçeni imha etmek ve bununla yetinmiyerek ayrıca at ve para üzerine ağır vergiler koymak, Çarımızın en insanî bir davranışı olacaktır" demeği kâfi görmemiş, bir de Rusluk hırsının kabına sığmaz zehirini şu cümle ile akıtmıştır: "Türkmenler dünya küresinin üzerinde siyah bir lekedir; bunlar insanlığın yüz karasıdır, tahammül edilmez hayvan soyundan başka bir şey değillerdir" = (**XX ans de la grande Revolution Socialiste d'octobre,** Dergisi, 1937, sayı 9 - 10 - 11 - 12. LURSS en contruction; Republique Sovietique Sociale de Türkmenie). Sovyet Rus basınından aldığımız bu cümlelerden, mağrur Türkmenin ne gibi bir cehenneme düşütüğünü tâyin etmek hiç de zor olmasa gerektir. Fakat ne çâre ki 1878 yılı Berlin kongresinde, Rusya'nın Ege denizine çıkmasına engel olmak üzere İngiltere, Afganistan'ı himayesi altına alınca, Rusya da bunu, Türkmenistan'ı ilhakla cevaplandırmıştır (**İstoriya diplomatii,** 1945). Böylece 1880 - 1881 yıllarındaki Ahal-Tekel, 1884 yılındaki Merv vahaları ilhakı, 1887'de Türkmenistan'ın bütününün zaptı ile tamamlanmıştır.

Sahanın verimsizliği ve kumluk oluşu Türkmenleri meskûn yerlere göre çeşitli uruğlara ayrılmaya mecbur etmiştir. En büyükleri şunlardır: 1) Çavdur, (Çavaldur); 2) İmraili (İmir); 3) Yomut; 4) Göklen, 5) Teke; 6) Sarık; 7) Salor; 8) Ersarı... Bunlar dışında Nuratı Türkmenleri Özbekleşmiş, Stavropol'dakiler ise kendilerini muhafaza etmişlerdir.

Türkmenlerin oldukça zengin folklor ve halk edebiyatı ile beraber bir de klâsik edebiyatları vardır. Halk edebiyatına ait konu ve motifler, diğer şark milletlerininkinin aşağı yukarı aynıdır. Daha fazla epos'a düşkündürler. Destan mahiyetinde olanlardan bir kısmı kitabî olduğu halde, bir kısmı da sırf Türkmen halk ruhunun mahsulü sayılır. Kitabî olan destanlar arasında "Leyli bile Mecnun", "Yusup bile Zuleyha", "Şasenem bile Garip", "Zohre bile Tahir", "Asli bile Kerem" ve saire gibileri bulunmaktadır. Bunlardan bilhassa XVIII. yüzyıl şairlerinden Andalibin "Leyli bile Mecnun" u meşhurdur. Yazarı olan Nurmuhammet Garib Andalib 1711 de doğmuş ve 1770 te vefat etmiştir. Köhne-Ürgençte yaşamıştır. Hakkında başka bilgimiz yoktur. Folklor menşeli destanlar arasında "Şasenem bile Garip" dikkatimizi çekmektedir. Türkmenler arasında geniş bir sevgi toplamıştır.

Halk mahsulü destanlar arasında, en çok sevileni "Köroğlu" destanıdır. Yakın ve Uzak Şark illeri arasında geniş şöhret kazanmış olan bu destan, Türkmen ruhunu en yakından ilgilendiren bir konu olmuştur. Kahramanı Türkmen halkının büyük değer verdiği, halk müdâfii rolünde olmuştur. Kahramanları umumiyetle Türkmen muhayyelesi mahsulü olup, yerli adlarla adlandırılmışlardır.

Klâsik Türkmen edebiyatına gelince, doğuşu itibariyle Türkmenistanlı sayılması gereken Ahmed Yesevi (ölümü 1166) ve muakkibi bulunan "Kıssa-ı Yusup" yazarı Ali ve XV. yüzyıl Türkmen şairlerinden Benaî istisna edilecek olunursa, Çağatay Türkçesi ile yazmasına rağmen, ilk Türkmen klâsik şairi olarak Mahtum-Kuli'nin babası olan **Azadi**'yi (1700 - 1760) görmekteyiz. Didaktik cereyana mensup, İslâm - tasavvuf görüşünü belirtmekte idi. Asıl klâsik edebiyatı temsil edenler ise: Mahtum-Kuli, Kemine, Molla Nepes, Seidi, Zelilî ve diğerleri idi. Herbiri Türkmen Klâsik edebiyatının birer şahsiyeti olan bu şairlerin Türkmen tefekkürü ve istiklâl mücadelesi üzerinde geniş tesirleri olmuştur. Bilhassa Mahtum-Kuli ile Kemine'nin eserlerinde, Türkmen birliği ile düşmana karşı kahramanca göğüs germesi birer konu olarak ele alınmış, millî ruhun okşanmasına çalışılmıştır.

Bunlardan Mahtum-Kuli, XVIII. yüzyılın 30-80 yılları arasında yaşamıştır. Hakkında tam bilgiye sahip değiliz. Rivayet kabilinden hakkında söylenene bakılırsa: Karı-Kale eyaletinin Gurgen şehri yöresindeki Hacı-Kovşanda dünyaya gelmiştir. Babası, biraz yukarıda işaret edildiği gibi meşhur şairlerden Devlet Mehmet Azadi idi. İlk tahsilinden sonra Hive'de Şir-Gazi ve İdris-Baba medreselerine devam etmiştir. Ayrıca Buhara'nın "Kükeltaş" medresesinde de tahsil görmüştür.

Şiirlerinden anlaşıldığı üzere Astrahan, Azerbaycan, Afganistan ve İran'ı ziyaret etmiştir. Çocuklarını kaybetmiştir. Şiirlerinde ayrılık, gurbet gibi acıklı hisselere geniş yer vermiştir. Bununla beaber halkının ruhuna tercüman olarak onlara millî Türkmen gururunu aşılamaktan da geri kalmamıştır. Yerli ağır ve geri hayat şartlarının ağırlığını eserinde sezdirmeye çalışmıştır. Bundan dolayı da şiirlerinde, gerçek Türkmen hayatını ve tipini bulmak kolaydır. O, daima, ülkesine göz diken millî düşmanının kuvvetli tepkisi altında, vatanının havasını teneffüs etmiş, milletini istiklâle, mücadele ve şehadete teşvik eylemiştir.

Dili tamamiyle halk dilidir. Klâsik edebiyat dilinin tesirinden kurtulmuştur.

Üstatlarının fikrî ve millî görüşlerini paylaşanlar arasında başta XVIII. yüzyıl sonu ile XIX. yüzyıl başlarında yaşamış olan Seidi ile Zelili bulunmaktadır. Her ikisinin yaradılış muhayyelesi ve tasvir konusu müşterektir. Beraberce gurbet hayatının acısını çekmiş, Mahtum-Kuli'nin terbiyesini almışlardır. Vatan hasreti, düşman istilâsı, müdafaa yetersizliği şiirlerinin ana motifleridir. Yardımlaşma aczi içerisinde bulunuşlarından mütevellit milletten ve halktan af dileme acısı, şiirlerine derin bir elem hissi katmıştır. Bu suretle Mahtum-Kuli ile Seidi ve Zelili, Türkmen vatanperverliğini terennümde bir birlik kurmuş, onu bugünkü istiklâl hasretlisi vatandaşlarına miras bırakmışlardır.

İlhamını Mahtum-Kuli'den alan Kemine, aynı vatan aşkının ve hasretinin meclûbu idi. Mizah yolu ile çağının millî kusurlarını ele almış, halkın millet oluşu yolundaki kalkınmasını, yükselmesini anlatmaya koyulmuştur. Hattâ ruhani sınıfının uygunsuz hareketlerini çekinmeden parmağına dolamıştır. Bu yüzden "avam halk" şairi unvanını almıştır.

Mehmet Veli Kemine Serahs'ta dünyaya gelmiştir. Hayatı hakkında başka bir bilgimiz yoktur. Yazılı eser olarak bir şey de bırakmış değildir. Fakat şiirleri halk arasında unutulmaz bir yayılım sevgisi bulmuş, halk hayatının gündelik motifleri içerisinde kökleşmiş kalmıştır. O kadar ki, bazı temleri ve görüşleri halk edebiyatına mal edilmiş, bazı deyimleri de atasözü karakterini almıştır. Aşağı yukarı Türkmenistan'ın bir nevi "Hoca Nasreddin" liğine erişmiştir. Fakir, fakat milliyetçi bir halk şairi idi.

Müstevliye karşı millî mücadele yıllarında yaşamış olan Türkmen şairlerinin lirikleri arasında Molla Nepes de bulunmaktadır. 1810 yılında Merv şehri yöresinde doğmuştur. Milletinin birbirini kovalayan zaferlerinden derin haz duyan şair, millî Türkmen birliğini terennüm etmiş, istiklâlci gururunu severek milleti ile paylaşmıştır. Kemine'nin arkadaşı ve dostu idi. Şair ve musiki üstadı idi. Bahşi idi. Şarkın klâsik şairlerinin çığırında yürümeğe çalışmıştır. "Gelmişem" adlı peominde "aşkın gücünü" terennüm etmiştir.

XIX. yüzyıl sonu ile XX. yüzyıl başlarında yetişmiş şairler arasında Mişkin Kılıç = Molla Kılıç; Bayram Şahır; Kör Molla; Molla Murat; Durdı Kılıç ve saire gibi Türkmen millî gururunu okşayan bahşı-şairler de vardır. Hepsinde Türkmenistan, kumluğuna, verimsizliğine rağmen cennet vatan olarak yaşatılmış, Oğuz boyunun ecdatlarına lâyık millî bir gurur köşesi ayrılmıştır.

Türkmen şivesi, "cenup Türkçesi" yani "Oğuz" bölümünün temelini teşkil etmektedir. Kendi bilginlerince Türkmen şivesi, başlıca üç müstakil devre yaşamıştır: 1) Kadim devre — XVIII. yüzyıla kadar, 2) XVIII. yüzyıl başından istilâ devrine kadar, 3) Komünist işgali devri. Birinci kadim devre en iyi Kaşgarlı Mahmud'un "Divan" ında temsil edilmiştir. İkinci devre Türkmen klâsik şairlerinin işledikleri yazı dili olmuştur. Şimdiki Türkmence ise komünistlerin zoru ile vücuda getirilen matbuat dilidir. Karakter itibariyle Azerî Türkçesine en yakın olan şubelerdendir. Türkmen şivesi bilginlerce, oldukça iyi işlenmiştir.

Ana Türkmen ocağından uzak Kuzey-Kafkasya'nın Stovropol vilâyetindeki Türkmenler de milliyetinden hiç bir şey kaybetmeden, dilini, örfünü ve geleneğini, ana vatanda imiş gibi aynen muhafaza etmektedirler. Çavdur, Sönçhacı ve Ikdır boyundandırlar. Kendilerine göre ağızları vardır.

Göçebelik hayat tarzını, severek ve can atarak benimsedikleri halde, Türkmen mükemmel ekincidir. Teke Türkmen tarlasının verimi ifade edilemez derecede zengindir. Pamuk, buğday, pirinç gibi mahsulleri, bugün komünist gözünü doyuracak kadar boldur. Hele bostancılıkları, dünyaca meşhurdur. Çarcou kavunu dillere destandır. Tıpkı Türkmenin emeği, cesareti ve kahramanlığı gibi. Eski "Dedem Korkud" un unutulmaz evlâtlarıdır. Dokudukları halılar dünya evinin süsüdür. Rus yazarlarına göre Türkmen kadını, münakaşa kaldırmayacak kadar güzeldir. Fakat bu güzellik aynı zamanda Türkmen tabiatının şerefli bir gururudur.

BİBLİYOGRAFYA

Abdülkadir, **Türkistan millî kahramanları,** Azerbaycan Yurt Bilgisi, I. 1932; II, 1933; N. Y. Pavlov, **Türkistan tarihi,** Taşkent, 1910 (rusça); N. A. Baskakov, **Karakalpak grameri,** Turtkul, 1931 - 1932; aynı yazar, **Karakalpak dili,** I - II, 1951 - 1952; K. **Menges, Qaraqalpaq grammar,** I. Fonologia, New York; 1947; S. Wurm, **The Karakalpak language,** Anthropes, Freiburg, 1951, XLVI; Najim Davkaray, **İnkılâpöncesi Karakalpak edebiyatı,** Taşkent 1959 (rusça); K. Menges, **Die aralo - kaspische Gruppe,** Fundamenta, I, s. 438; S. Wurm, **Das Özbekische,** Fundamenta, I. s. 489 - 525; A. von Gabain, **Özbekische Grammatik,** Leipzig, 1945; A. Caferoğlu, **Türk Dili Tarihi,** 1964, II.; H. T. Zarifov. **Özbek halk eposunun tetkikî sonuçları** (rusça), Taşkent Kongresi raporları, 1957, s. 753 - 759; A. N. Kononov, **Özbek dili grameri, Taşkent,** 1948 (rusça); G. Jarring, **Uzbek Texts from Afghan Turkestan,** 1938; E. E. Bertels, **Navoi,** 1948; A. K. Borovkov, **Özbek edebî dilinin kurucusu Ali Şir Nevai,** 1946 (rusça); S. N. Ryazantsev, **Kirgiziya,** 1951, A. İnan, **Manas destanı, Azerbaycan Yurt Bilgisi,** No. 31 - 32, s. 257 - 260; W. Radloff, **Proben,** V.; F. Köprülü, **Türk edebiyatı tarihi,** 1926; M. Auezov, **Kırgız halk kahramanlık destanı Manas,** Manas, 1961; **Kır-Kız, Karakalpak halkının kahramanlık destanı** Nukus, 1956; **Kırgızskiy geroiçeskiy epos Manas,** 1961 (çeşitli makaleler); N. A. Baskakov, **Türk dilleri,** 1960.

M. Bogdanova, **Orta-Asya ve Kazakistan Halkları Edebiyatı Tarihi** (rusça), 1960, s. 285 - 490 (Kazak edebiyatı); N. A. Baskakov, **Türk Dilleri,** 1960, s. 168 - 171. Radloff, **Proben,** 1870, III; S. K. Kenesbay. **Kazak Grameri,** Alma - Ata, 1941; G. Begaliev, **Kazakça - Rusça Lûgat,** Alma - Ata, 1946; Karl Menges, **Die aralo - Kaspische Gruppe,** Philologiae Turcicae Fundamenta, I, 1959, 434 - 489; Mahmudov, H. ve G. Musabaev, **Kazakça - Rusça Lûgat,** Alma - Ata 1954; K. Menges ve S. Şakir, **Kazakisch,** Metinler, Berlin 1935.

Lamont Corliss, **The Peoples of the Soviet Union,** New York, 1945; G. Jarring, **On the distribution of Turk tribes in Afghanistan,** London 1933; S. I. Bruk, **Etniçeskiy sostav i razmeşçenie naseleniya ve Peredney Azii = Ön - Asya'nın etnik yapısı ve nüfus yerleştirilmesi, Peredneaziatskiy Etnograficeskiy** Sbornik, I, 1958, s. 73 - 109; S. I. Bruk, **Etniçeskiy sostav stran Peredney Azii = Ön - Asya memleketlerinin etnik yapısı,** Sovetskaya Etnografiye, N. 2, 1955; **Die Völker des Ostraumes,** Berlin 1942; V. V. Bartold, **Oçerk istorii Turkmenskogo naroda,** 1929; Z. G. Freykin, **Türkmenskaya SSR.,** 1954; İ. Kafesoğlu, **Türkmen adı, mânası ve mahiyeti,** Jean Deny armağanı, TDK. 1958, s. 121 - 133; Faruk Sümer, **X. yüzyılda Oğuzlar,** DTCFD. Ankara 1958, XV., sayı 3 - 4, s. 161 - 162; N. A. Baskakov, **Ob osobennostyah govora Severo - Kavkazskih Turkmenov = Kuzey - Kafkasya Türkmen şivesi hususiyetlerine dair,** Yazıkı Severnogo - Kavkaza i Dagestana, 1949, sayı 2, s. 140 - 183; E. E. Bertels, **Literaturnoe proşloe turkmenskogo naroda = Türkmen halkının edebî mazisi,** Sovyet edebiyatı, Aşhabad 1949, N. 9 - 10, s. 181 - 201; **Istoriya literatur narodov Sredney Azii i Kazahistana = Orta - Asya ve Kazakistan halkları edebiyat tarihi,** 1960, s. 215 - 283; Türkmenistan edebiyatı; L. Kimaviç, **Iz istorii literatur sovetskogo Vostoka = Sovyet doğusunun edebiyatı tarihinden,** 1959, s. 107 - 179 (Türkmen şiirinin klâsikleri). B. A. Karrıev, **Magtumguh Pıragının şıgır ve poemalarının görkeskiji,** Aşgabat, 1949; S. Ahallı, **Mahmud Kaşgarının Sözlüğü ve Türkmen dili,** Aşgabat 1958; A. P. Potseluevskiy, **Dialekti turkmenskogo yazıka,** Aşhabad 1926; **Fundamenta I,** 1959.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KAFKASYA VE İRAN TÜRKLERİ

I. KAFKASYA TÜRKLERİ

Tarih boyunca çeşitli milletlerin ayaklanmalarına geçit vazifesi görmüş olan geniş Kafkasya sahası, daha VII. yüzyılda, Volga ve Kuzey Kafkasya arasında devlet kuran Hazar Türklerinin hakimiyeti altına girmiştir. İlk Türkleşmeye katılan Hun ve Avar'larla beraber, bölgenin asıl Türklüğe elverişli bir iskân sahası oluşu, bahis konusu Hazar devletinin kuruluşu tarihine rastlamaktadır. 914 tarihinden itibaren, Volga boyu yolu ile yağmacılığa başlayan Ruslar, kısa zaman zarfında, Kafkasya ile Hazer Denizi kıyıları arasına yayılmışlar, Türk ve İslâm kavimlerinin, millî bir korunma ve müdafaa gayesi etrafında birleşmelerine yol açmışlar, sahanın tam bir Türk karakteri almasına dolayısiyle sebep olmuşlardır. Arap yazarlarından Mesudi'nin ve Rus bilginlerinden V. Barthold'un, bundan bin yıl öncesi bu ilk Rus-Türk savaşlarına dair verdikleri bilgi, hem ibret verecek, hem şaşkınlık yaratacak kadar zengindir.

Buna rağmen Kafkasya, gerek çevresinde, gerekse kendi sınırları içerisinde kurulan birçok devletlere ve milletlere, oldukça elverişli bir yerleşme, hattâ millî bir barınma yeri olmuştur. Nitekim Selçukoğullarından akıp gelen çeşitli Orta Asyalı Türk boyları, bilhassa Moğol hâkimiyeti ve istilâsı devrinde, bölgenin Türkleşmesinde üzerlerine aldıkları vazifeyi lâyıkiyle yapmışlar, millî Türk kültürünün burada gelişmesine hizmet etmişlerdir. Biri İran, diğeri kuzeyden Volga ırmağı yolu ile, Kafkasya'ya doğru gelen bu çeşitli kültür akımlarının, bugünkü Kafkasya Türklerinin hayatındaki tesiri, şüphesiz pek büyük olmuştur. Bunu onların yer adlarında, toplum hayat, dil ve edebiyatlarında görmek mümkündür. Hele bazı yerli Türk boylarının, sayıca dikkate alınmayacak kadar az bile olsalar, millî kültür sahasındaki taassupları cidden ihmal edilemeyecek kadar sağlam ve kuvvetlidir. Meselâ Stavropol bölgesinde yerleşmiş bir kaç bin kadar Türkmen halkı böyledir.

Tarih yadigârı olarak Kafkasya sınırları içerisinde bugüne kadar mevcudiyetlerini muhafaza edegelen Türk boy ve kavimleri şunlardır:

1. Nogay Türkleri	4. Balkar'lar
2. Kundur'lar	5. Kumık'lar
3. Karaçay'lılar	6. Azerî Türkleri.

1. Nogay Türkleri

Siyasî ve etnik bir ad olan Nogay kelimesi, Cengiz Han'ın büyük torununun adıdır. XIII. yüzyıla kadar, Moğol harekâtından daha önce, eski Kıpçak arazisine giren sahada, göçebe hayatı yaşamakta idiler. En celâlli zamanlarında işgal ettikleri saha ise, Emba'dan başlayarak Tuna Irmağına kadar uzanmakta idi. Sonraları Nogay kavim adı, Altınordu'nun bir kısmına kumanda eden Nogay Han'ın, idaresi altında bulunan halka geçmiştir. Bu suretle, İrtiş'ten başlayarak Kırım'a kadar yayılmış olan bu eski Türk halkı, müşterek bir millî ad altında birleştirilmiştir. Hattâ bu topluluğa, vaktiyle Hazar Denizi ile eski Pontos çevresinde ve Volga boylarında yaşayan diğer Türkler de dahil edilmişlerdir. Bazan yanlışlıkla Kazan ve Ufa yöresi Türk halklarına Nogay adı verilmiştir. Zaman zaman Rus, bazan da Bizanslılarla birleşerek Kırkız, Başkurt ve Kalmuk'lara karşı harbetmişlerdir. Aralarındaki iç çekişmeler de eksik olmamıştır.

Nogayların mazisi üzerinde genişçe duran Moğol tarihçilerinden Howorth'a göre Nogaylar, tarihî çağlardan Moğol istilâsına kadarki uzun zaman içinde hep Kanklı, Uz ve Peçenek Türk boylarından sayılmışlardır. Yayıldıkları saha ise Yayık, Emba ve İrtiş ırmakları yöresi olmuştur. Büyük bir kısmı Hazar Denizi'nin kuzey ve kuzey-doğusundaki bozkırlarda göçebe hayatı geçirmiştir. XV. yüzyılda Azak Denizi'nin batısında ve Kırım'ın kuzeyinde gözükmüşlerdir. XVII. yüzyılda Emba Irmağı boylarında yaşayanlardan bir Nogay kolu, Kalmuklar tarafından batıya doğru sürülmüş ise de Büyük Petro tarafından tekrar Kuma ve Kuban ırmakları civarındaki bozkıra göçmeğe mecbur tutulmuşlardır. Bu Nogay kolunun bir dalı da Türkiye'ye göç etmiştir. Bugün Stavropol eyaletinde ve Çerkes muhtar eyaleti ile Kuma'nın güneyinde birçok Nogay topluluğuna raslanmaktadır.

Etnograflardan Georgi'ye göre XVIII. yüzyılda Nogayların dağıldıkları yerleşme sahası, şöyle bir sıraya tâbi tutulabilir:

a) Don ve Kuban Irmakları arasındaki 70.000 Nogay topluluğu,

b) Kırım yarımadası Nogay halkı,

c) Astrahan Nogay kolu (ki, bunların bir kısmı Kafkasya'ya ve Kırım'a, bir kısmı ise Başkırdistan'a göç etmiştir.)

d) Kuban ve yöresi Nogayları.

1807-1808 yıllarında Kafkasya'ya seyahat etmiş olan müsteşriklerden J. Klaproth, Nogay Türklerine mensup Kaz-Bulat (Has-bulat), Kıpçak, Mangıt, Canbulat ve Nevruz gibi boy ve soya, Kuban ile Kuma ırmağının ortaboyunda rastlandığını yazmaktadır. Kanaatine göre bunlar, vaktiyle Kırım hanları tarafından Dinyeper'le Dinyester arasındaki bozkıra atıldıktan sonra, 1788 yılında tekrar Kuban boylarına dönen Nogaylar olmuşlardır.

Rittich, Nogayların toplu olarak bulundukları Stavropol, Terek ve Kuzey Kafkasya havalisinde takriben 95.041 Nogay'ın yaşadığını tespit etmiştir. Vambery ise bütün Nogayları 100.000 olarak kabul etmektedir.

Bütün Rusya içi diğer Türk halkları gibi Nogaylar da, Rus devlet sınırlarının genişlemesi üzerine, çeşitli siyasî ve idarî baskılara uğramışlardır. Hele Astrahan'ın Rus istilâsına uğrayışı Nogayların hayatını büsbütün felce uğratmıştır. Onlar, yeniden Kuzey Kafkasya'ya göçe mecbur tutulmuşlar, XVI. ve XVII. yüzyılda Ukraynalılar hayatında önemli rol oynamaya başlamışlardır. Don Kazaklığının kendi millî toprakları üzerinde zorla kurulmuş olması, ister istemez Nogayları, jeopolitik bakımdan, iki esas gruba ayrılmaya mecbur etmiştir. O kadar ki, Rus hükûmetinin uygulaması üzerine Nogayların bir kısmı Kuzey Kafkasya'da yerleştirilmiştir. Fakat yine de rahat bırakılmamışlardır. Rus idaresi bu sefer de Osmanlı ve Kırım devletine karşı, kendilerinden faydalanmaya kalkışmış, fakat red cevabı alınca, şiddete baş vurmuştur. Bu tazyikten onlar yılmamış, Ruslara karşı ayaklanmışlar ve isyanlar çıkarmılardır. Hattâ bir defasındaki isyan, ünlü Rus generallerinden Suvarof tarafından bastırılmıştır. Millet ve milliyetlerine sadık Nogaylar, bu direnme ve boyun eğmeme yüzünden, ceza olarak öteye beriye dağıtılmışlar, hudut dışı bile edilmişlerdir. Neticede 30.000'e yakın bir kitlesi Dobruca'ya sürülmüş, diğerleri

de Kuzey Kafkasya'ya dağıtılmışlardır. 1926 sayımına göre bu sonuncular onbin kişi olmuştur. Kuzey Kafkasya'nın çeşitli kısımlarında yerleşmiş olanlar aşağı yukarı şu bölgelere dağılmışlardır. Kara - Nogay, Kızılyar, Kaya - Sulin, Baba Yurt, Açikulak, Şelkov, Kava, Hasav-Yurt ve umumiyetle Çerkes muhtar eyaleti.

Böylece dağınık halde yaşayan Nogayların yurdları da durmadan ellerinden alınmış, Kuzey Kafkasya'ya zorla yerleştirilip iskân ettirilen Rus Kazaklarına armağan edilmiştir. Umum sayıları 100.000'i aşkındır.

Nogayların yazılı bir edebiyatları vardır. Bilhassa destan nevi yaygın ve sevilenidir. Çeşitli hikâye metinleri yayımlanmıştır. Nogay "cırları" da zengincedir. Ağızca Nogay şivesi Kıpçak Türkçesi grubuna dahildir. Bununla beraber Karakalpak ve Kazak şivesi ile birlikte, yeni bir grup teşkil etmektedir. Nogayca ayrıca aşağıdaki üç ağıza ayrılmaktadır: Ak-Nogay, Nogay ve Kara-Nogay.

2. Kundur Türkleri

Nogaylara çok yakın olan ve belki de aslen bunlardan kopup gelen Kundur Türkleri, kendilerine Kara-ağaç kavim adını takmışlardır. Buna sebep olarak da, yaşadıkları sahanın Kara-ağaç ormanları ile kaplı oluşu, ileri sürülmektedir. Aslen Kafkasya Türkleri topluluğundan kopma olup, çeşitli tarihî hâdiseler yüzünden bugünkü Volga Irmağı'nın delta bölgesi ile Astrahan şehrinde yerleşmiş olan Kundur'lar, son zamanlarda İdil-Ural Türklüğü topluluğundan sayılmağa başlanmışlardır. Fakat literatürde, daha fazla Kara-Ağaç Nogay'ları kavim adı ile zikredilmektedirler.

Tarihî olaylara göre, bunlar daha 1740 tarihlerinde Kalmukların Cungariya'ya çekilmeleri üzerine, kendi millî toplulukları olan Nogay'lardan ayrılmağa mecbur olmuşlardır. Otuz yıl sonra 1770 de Kalmuklar, tamamiyle aşağı Volga havzasını terkettikten sonra, Kundurlar da Astrahan havalisinde, Volga deltası çevresinde Aktöbe ve sair ırmaklar boyunda yerleşmeği tercih etmişlerdir. Burada Kırgızlarla beraber göçebe hayatı sürmüşlerdir. Vambery "kundur" kelimesini "kondur" kelimesiyle birleştirerek ,bunları Kuma ve Terek ırmakları boyunda oturan ve Türk halkları tarafından bu havaliye konmalarına müsaade edilen, Nogay Türk boyundan saymaktadır.

1771'de Kundurlar nihayet Rusya tâbiiyetine girmişlerdir. Kara-Ağaç Nogayları, yani Kundurlar; Kazay ve Kas-Pulat gibi iki topluluğa ayrılmaktadırlar. Georgi'ye göre 5000, Pauli'ye gö-

re ise sayıları vaktiyle 11.000 kişi olmuştur. Eskiden şiveleri, Nogay ve Kırgız karmasından türetilmiş olup sonraları Astrahan Türk topluluğu içerisinde erimelerine rağmen, Nogayca ile müşterek, fonetik, morfolojik ve leksik hususiyetler taşıyan kendi ana şivelerini muhafaza etmişlerdir. Kundur'ların kendilerine mahsus bir edebiyatları yoktur. Kuzey Kafkasya Nogay edebiyatı, bunların da edebiyatı sayılabilir.

3. Karaçaylılar

Ötedenberi Kuban Irmağının kaynak havzasında oturan ve Çerkes'ler tarafından "Doğu-Tatarı" diye anılan Karaçay Türk halkı, 1922 yılı Sovyet idaresince muhtar olarak ilân edilen Karaçay-Çerkes eyaletinde yaşamaktadırlar. Saha Orcenikidze eyaletinin bir bölgesini teşkil etmektedir. Yüzölçümü 9.900 kilometre kare olan bu saha doğuda: Kabarda-Balkar muhtar cumhuriyeti, güneyde: Abhaz muhtar cumhuriyeti, batıda; Azof-Karadeniz eyaleti, kuzeyde: Çeçen-İnguş muhtar cumhuriyeti ile sınırlıdır. 1933 yılı sayımına göre nüfusu 104.400 dür. 22 yıllık zaman aşımı % 2 artışla hesap edilecek olunursa Karaçay muhtar eyaletinin umum nüfusu 150.000'i aşar ki, bunun 125.000'i rahatça Karaçay'lara aittir. Merkezleri eskiden Battalpaşınsk iken şimdi Mikoyan-şahar'dır. Şehrin nüfusu pek az olup, tamamiyle yeni kurulmuştur.

Karaçaylıların eski ve gerçek tarihleri hakkında, şimdilik kesin bir bilgimiz yoktur. Kuman'lardan geldikleri iddia edilmektedir. Klaproth'a göre bunlar Kuma bozkırından göçüp, kendilerinin Mingitav, yani "Tanrı Dağları" adını verdikleri Elbruz eteklerinde ve Kursuk, Kuban ve Teberde ırmakları boylarında yerleşmişlerdir.

Kendi aralarında yaşayan bir efsaneye göre bunlar, bozkırdan gelirken, Karaçay adlı bir rehberin idaresinde bulunduklarından, bu adı kavim adı olarak almışlardır. Vambery'ye ve ondan evvel 1829 tarihlerinde seyahat ederek Macarların eski vatanını arayan V. Besse'ye göre Karaçaylı'lar, Macar aslındandırlar. Bizans tarihçilerinden Konstantin Porphyrogenitos da aynı iddiada bulunmakla beraber bu tevsiki güç bir hipotez olaraka kalacaktır.

Bununla beraber Karaçaylılar daha XVI. yüzyıldan itibaren Gürcü, Nogay ve Kuzey Kafkasya halklarına karşı giriştikleri mücadelelerle Kafkasya milletleri tarihinde yer almış bir Türk halkıdır. 1733 yılından sonra Osmanlı İmparatorluğu himayesi altına alınmışlardır. Fakat ne yazık ki 1812 yılı Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasındaki anlaşma üzerine, Karaçaylılar resmen Rusya idaresine terkedilmiştir. Şeyh Şamil'in ünlü Kafkasya istiklâli mücadelesi, elbette bunlar arasında tesirsiz kalmamıştır. Karaçaylılar, nasiplerine düşeni yapmaktan asla çekinmemişlerdir.

Karaçaylıların yazılı bir edebiyatları yoktur. Ancak son zamanlarda Karaçay ve Balkar Türkleri arasında ufak bir yazar ve edipler grubu türemiş, bu suretle bu ağızlarda da yeni bir edebiyatın yazılmasına teşebbüs edilmiş bulunmaktadır. Kendilerine göre, mahdut bir halk edebiyatına sahiptirler.

Karaçay şivesi Balkar Türkçesi gibi, Kıpçak-Kuman Türkçesi grubuna dahildir. Ayrıca Kumuk ve Nogay Türk şiveleri ile de münasebettedir. Buna rağmen Karaçay şivesinin gramer yapısı bakımından kendine hâs özellikleri de vardır.

4. Malkarlar

Eskidenberi Kuzey Kafkasya'nın Terski vilâyetiyle Çerek, Çegeme ve Baksana Irmakları boylarında oturmakta idiler. Sovyet rejimi ile muhtar Kabarda-Balkar eyaleti idare sistemine tâbi tutulmuşlardır. Yaşadıkları saha batıda; Karaçay muhtar cumhuriyeti, doğuda; Çeçen-İnguş muhtar cumhuriyeti, güney-doğuda; Osset muhtar cumhuriyeti, nihayet güneyde; Gürcistan sovyet cumhuriyeti ile çevrilmiştir. Sahanın yüz ölçümü 12.560 kilometre kare olup 450.000 nüfusu barındırmaktadır. Bunlardan ancak 50.000 i Balkar'dır. En kalabalık nüfusu 200.000 civarında olarak Kabarda'lar teşkil etmektedir.

Balkar Türk halkı hakkındaki tarihî ve etnoğrafik malûmatın azlığı maalesef bunların menşeleri hakkında, geniş bilgi vermeğe müsait değildir. Kendilerine Balkar veya Malkar demekle beraber, ayrıca kendi aralarında Taul yani "Dağlı" kavim adını da kullanmaktadırlar.

V. F. Müller ve Markwart'a göre Balkar yahut Malkar'lar aslen VII. - VIII. yüzyıl eski Kuban Bulgar Türkleri torunlarından olup uzun zaman göçebe bozkır hayatı yaşamışlardır. Ancak XIII. ve XIV. yüzyıllarda toplum halinde Kafkasya Bulgarlığını teşkil etmişlerdir. Bugünkü sahaya da bu zamanlarda yerleşmişlerdir.

Diğer bir iddiaya göre Balkar'lar aslen Hazar Türklerinden türemişlerdir. Müstakil bir halk olarak da tarih sahnesine ancak X. ve XI. yüzyıllarda çıkmışlardır. O zamanlardaki Rus istilâ ve tahribatı sonucunda yine toplu olarak hicrete mecbur tutulmuşlar

ve Kafkasya'da yerleşmişlerdir. Fakat bu hicret ve yerleşme, zannedildiği gibi dertsiz ve belâsız olmamıştır. Nitekim rivayete göre bunlar daha kuzeydeki bozkır sahasında yaşarken, Kabarda halkının da şiddetli hücumlarına uğramışlar ve Osset'ler tarafından sıkıştırılarak bugünkü yerlerine kadar sürülmüşlerdir. Bazı Osset köylerinin Balkarların iskân sahası dahilinde bulunması, bu fikri tamamiyle desteklemektedir.

Coğrafya bakımından Balkarlar beş esas kola ayrılırlar: a) Bezengiy veya Bizingi'ler, b) Hulam'lılar, c) Çekemli'ler, ç) Urusbeyli'ler, d) Baksanlı'lar.

Karaçaylı'lar gibi Balkar Türkleri de şivece eski Kıpçak-Kuman Türkçesi grubuna dahildirler. Bununla beraber ağızca Kumuk ve Nogay ağızları ile de münasebettedirler. Gramer ve fonetik yönlerinden dilleri, kendilerine göre hususiyetlere sahiptir. Edebî bir dilleri ve edebiyatları yoktur. Son zamanlarında, Karaçaylı'larla müşterek bir alfabede birleştirilmişler, bu sayede ufak tefek dil araştırmaları imkânı doğmuştur. Bunlar arasında Bayramkullanı'nın mekteplilere mahsus grameri de bulunmaktadır.

Dil ve kültür bakımından tarihî bir birlik teşkil eden Karaçaylı'larla Balkar'lar, ayrı yerlerde yerleşmiş olmalarına rağmen, müşterek felâketler karşısında da birleşmişlerdir. Nüfuslarının azlığına ve suçları bulunmamasına rağmen 1943-1944 yıllarında birdenbire Kırım Türkleri, Çeçen-İnguş İslâm halkları ile beraber, soy ve sopları ile ana yurtlarından sürülmüş, soğuk ve tahammül edilmez Sibirya'nın, halklar yutan oburluğuna terkedilmişlerdir. Tarihin rastlayamadığı bu neviden haşin millet sürgünlüğü mahkûmiyeti, maalesef uzun sürmüş, tarihî bir Türk boyunun, açıkça imhasına yol açmıştır. Nihayet rusluğa karşı "itibar iadesi" kazanılınca, 1958 yılında tekrar dönüşlerine izin verilmiştir. Ne var ki, tarihimizin bu kara ve hattâ karanlık günlerinde hâlâ ana vatanı dışında sürgünde yaşayan yüzbinlerce Kırım, Nogay, Balkar, Karaçay, Kabarda, İnguş... gibi aziz halklarımız vardır.

5. Kumuk Türkleri

Kuzey-doğu Kafaksya ile Hazar denizinin batı kıyısı boyunca, Azerbaycan sınırlarından kuzeye doğru uzayan sahada yaşayan Kumuk'lar, bugünkü iç idarî taksimata göre, Otonom Dağıstan Sovyet Cumhuriyetine dahildirler. Kitle halinde bu cumhuriyetin Hasavyurt, Babayurt, Kızılyurt, Buynak, Kayakent ve Kaytak

eyaletleri ile, Mahaç-Kale yöresindeki altı köyde ve ayrıca Mahaç-Kale Hasavyurt, Buynaksk, İzberbaş ve Derbent şehirlerinde yerleşmişlerdir. Dağınık bir halde, Grozni eyaletinde yerleşenleri bulunduğu gibi, Kuzey Osetiya köylerinde de yaşayanları vardır. 1925 yılı sayımına göre bütün Kumuk'ların sayısı 160.000 kişidir.

Kumuk'ların kuzeyde komşuları Nogay Türkleri, batıda Avar'larla Dargin'ler, güneyde otuz bini aşmayan Tabasasaran'lar, diğer bir deyimle Tebersaran'lar ve Derbent'te yerleşmiş olan Azerî Türkleridir. Kumuk ülkesini sulayan nehirlerin başlıcası: Terek, Sulak, Ullu-Çay, Hamri-Özen, Şura-Özen ve Manas-Özen'dir. Doğu cephesi ise Hazer denizine dayanır.

Tarihleri hakkında kesin bir bilgiye rastlanmamaktadır. Jeopolitik durum sebebiyle ülkeleri VII. yüzyıldan itibaren Hazar devleti sınırları içerisine alınmış ve Oğuz-Kıpçak Türk boylarının bu sahadaki kaynaşması neticesinde, bir Türk uruğu olarak teşekkül etmiştir. Bu suretle Kumuk Türk uruğu, Moğol istilâsından çok önce, bilhassa Oğuz ve Kıpçak gibi kudretli iki öz Türk halkının karmasından türemiştir. Yaşayış tarzı ve bugünkü aile yapısiyle, konuştukları kendi şive veyahut ağızları, millî kültürleri, bu tarihî gelişmeyi kat'iyetle belirtmektedir. Her ne kadar Sovyet antropologları bunları, çeşitli hipotetik faraziyelerle, Türk olmayan kadir İndocermenlere bağlamakta iseler de bu doğru değildir.

Rus istilâsı'na kadar Kumuk'lar, Şahmal'lık (Şamhal) sistemine bağlı müstakil ve millî bir idareye sahip idiler. XV. - XVI. yüzyıla ait tarih kaynakları, bu Şahmallığa "Tarkov"adı vermişlerdir. 1813 yılında, diğer Dağıstan, yahut Kuzey - Kafkasya toprakları gibi Kumuk Türkleri de Rusya esaretine alınmıştır. Gülistan muahedesi işbu esareti tasdik eden vesikalardan biri, belki de başlıcasıdır. Buna göre de XIX. yüzyılın ortalarına doğru Kumuk uruğu, tamamiyle millî idaresini kaybermiş ve çarlık rejimi tarafından Kuzey Kafkasya halkları içerisinde eritilmeğe çalışılmıştır.

Fakat çarlık Rusya'sının bu yoldaki bütün teşebbüsleri, hiç bir netice vermemiştir. Kendi millî aile yapılamna ve tarihî Türk geleneklerine sıkı sıkıya bağlı kalarak, kendi şiveleri ve halk edebiyatları ile yaşamış, en ufak bir asimilasyona tâbi olmamışlardır. Rus edebiyatında "adat' 'dive köklü bir yer almış bulunan Kafkafya halklarına ait tarihî "örf" e bağlı idare sistemi ve aile kuruluşu, Kumuk'lar için de bir nevi "yasa" değerinde olmuştur. İşbu "adat" yahut "örf ve gelenek" Türk - İslâm halklarını Rus istilâsı şerrinden korumaya yaramış ve bugün de yaramaktadır.

Teamül hukuku esaslarına göre idare edilen Kumuk Türk ailesinde, patriarkal idâre sistemi hâkimdir. Buna rağmen, ecdat yadigârı "adat" üzerine, kadına karşı büyük bir saygı beslenmekte idi. Nitekim kadını öldürmek, en büyük suç sayılarak, kaatile en ağır ceza verilirdi. Kadınlar bölümü, aile içerisinde ayrı olduğu halde, baş kadın, adat, yani gelenek usûlüne göre, erkekler meclisine de katılıp, konuşmak ve hattâ beraber yemek yemek hukukuna sahip idi. Evi ve aile efradını techiz etmek ve giydirmek de kadına aitti. Buna göre, boş zamanlarında kumaş ve halı dokurdu. Ayrıca ziraat ve bahçeciklikte de erkeklere yardımcı idi. Kadın aile içerisinde büyük bir saygıya ve imtiyaza malikti.

İktisâdi ve ziraî hayat çalışmaları da, esaslı bir disipline, örfe bağlanmıştı. Teâmül hukukuna göre "bulğa" dedikleri bir nevi yardımlaşma yahut "İmece" usûlü hâkim idi. Kollektif çalışma yolu ile yapılan bu yardımlaşma: "çop bulğa", yani harman savurma; "orak-bulğa", yani orakla çalışma; "gabijdey-bulğa", yani mısır temizleme ve saire gibi, yine örfçe kararlaştırılmış nevilere ayrılırdı. Ortaklık sistemi de mevcut idi. Sovyet istilâsı, maalesef bu eski Tük geleneğini kaldırmıştır. Fakat kaldıramadığı en sağlam şey millî yemeklerdir.

Kumuk'ların, bugünkü anlayışımızla, klâsik bir edebiyatları olmamıştır. Buna mukabil, oldukça zengin bir halk edebiyatları mevcuttur. Çeşitli nevilere ayrılan bu edebiyatın kurucusu XIX. yüzyıl ortalarına doğru yaşamış olan şair İrçi Kazak'tır. Halk arasında millî Kumuk mazisini, istiklâl devrini terennüm etmesiyle geniş bir şöhrete sahipti. Garip Kumuk Türkünü okşamakla millî bir şair payesine yükseltilmişti. Fakat çarlık Rusyası bu halk ozanını, Kumuk Türklerine çok görmüş, İrçi Kazak'ı, Sibirya'ya sürmüştür. Eli ve ayağı kelepçeli, uzak Sibirya'ya yayan ve yalın ayak yola çıkarılan bu millî Kumuk şairini ne onlar, ne de bizler, hiç bir vakit unutamıyacağız. Aksine onunla, 160.000'lik Kumuk'u koca Rusya'ya karşı koyduğu için, ilelebet iftihar edeceğiz.

Aşağı yukarı aynı tarihlerde, hem şair ve etnograf olan Manay Alibeyli ile, 1883 yıllarında Petersburg'da, ilk Nogay ve Kumuk Şarkıları örneklerini yayınlayan Magomet Efendi Osmanzade faaliyette idiler. Bu örnekler içerisinde Osmanzade ile Kazak'ın da şiirleri bulunmaktadır.

Kumuk edebiyatı daha fazla son zamanlarda, çeşitli branş ve nevilerde bir ilerleme göstermeye başlamıştır. Kendi muhitlerine göre yetişmiş şair, edip, hikâyeci ve yazarları vardır. Eski Türk

"kobuz"u hatıasını tellerinde taşıyan "Ağaçkumuz" da çalan halk şair ve sazcıları yanında, şarkı söyleyen modern tiyatro artistleri de mevcuttur. Bariyat Murad hanımla İsbat Batalbeyli hanım, bugün sivrilmiş Kumuk yıldızları arasında, halk sevgisini toplamış imtiyazlı birer şahsiyettirler.

Kumuk folkloru, biraz yukarıda da işaret edildiği gibi, nev'i, tarzı ve çeşidi itibariyle oldukça zengindir. Sarın'lar, yırlar ve takmak'larla beraber beşikyır'ları yas türküleri de sevilmektedir Epope nevinden en çok sevileni ve ruh okşayanı "Aygazi" türküsüdür. Aygazi, burada, Kumuk halkının refahı için mücadele eden millî bir kahraman tipi olarak tanınmakta ve bilinmektedir.

Kumuk etnonimi'nin menşei hakkında çeşitli fikirler ileri sürülmüştür. J. Klaproth, Kumuk'ları doğrudan doğruya Hazarların bir kolu olarak saydığından bu hususta bir fikir ileri sürmekten çekinmiştir. Vambery'ye göre kelime "kımıldamak,, deprenmek" gibi mânalarda olup kımak fiilinden türemiştir. Yine bu zata göre Kumuk halk adı aynı telâffuzlu bir yer adından alınmıştır. Çobanzade, kelimenin aslının Kama yahut Kuma ile ak veya ok ekinden ibaret olduğunu ve Kamalı mânasını taşıdığını ortaya atmaktadır. Kuzey - Kafkasya halk rivayetlerine bakılırsa, kumluk sahadan geldiklerinden, Kumuk adını almışlardır. Bütün bu çeşitli yorumlara rağmen, kelimenin gerçek mânası tesbit edilememiştir.

Kumuk şivesi, Türk şiveleri tasnifinde Kıpçak - Kuman dalı içerisine alınmıştır. Bununla beraber, kendine mahsus özel gramer hususiyetlerine de maliktir. Bu kabilden olarak k—'nin yerini g—'ye (ms.: kişi > gişi kelimesinde görüldüğü gibi) terkettiği tesbit edilmektedir. Yine Kumuk şivesine mahsus olmak üzere, bolca —ağan ve —egen partisiplerinin kullanışı ileri sürülebilir. Fonetik ve morfoloji bölümünde de özellikler mevcuttur.

Kumuk şivesi üç ağıza ayrılmaktadır. 1) Hasavyurt, 2) Buynak ve 3) Haydak ağızları ki, her birinin mahalline göre bazı farkları vardır. Bu farklar dikkati çekecek kadar bariz ve yerine göre de göz önünde bulundurulacak mahiyettedirler. Ms.: suwğa gir - suya gir; ğabak - kabak; hav - av; men - ben; ağaçnı - ağacı ve saire gibi.

Kumuk şivesi araştırmasının iki asırlık bir tarihi vardır. Vaktiyle J. Klaproth (1814), Salemann (1871), Osmanzade (1870) gibi bilginlerin dikkatini çekmiş ve bu hususta, tarihî değer taşıyan bir yığın malzeme toplanmıştır. Sahanın özelliği, Kumuk şivesinin canlılığı ve akıcılığı sayesinde bu Türk şivesi, Kumuk'lar muhiti

dışına da taşarak bir nevi "Lingua franca" karakterini almıştır ve "Kumuk tili" adı altında Kuzey - Kafkasya'nın doğu halkları arasında da konuşulmaktadır. Bugün bu Türk şivesinde konuşan halkaların sayısı 200.000 kişiyi bulmaktadır. Bir aralık ünlü rus yazarı Lev Tolstoy da Kumluk dilini iki sene okumuş ve öğrenmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

P. A. Osmanov, **Nogay ve Kumık metinleri**, SPb. 1883; A. Canibekov, **Nogay tili uçebnigi**, Mahaçkala 1935; S. A. Canibekova, **Nogay tilinin grammatikası**, Çerkessk 1954; M. K. Kurmanaliev ve F. G. Ishakov, **Nogay til**, Groznıy 1951; N. Z. Gadjieva, **Nogayskiy yazık**, 1959; N. A. Baskakov, **Nogayskiy yazık i ego dialektı**, 1940; M. K. Mihh, **Nogayskie tekstı**, Yazık severnogo Kavkaza i Dagestana, 2, 1949, s. 248 - 296; Ç. Ç. Valihanov, **Oçerk Djungarii**, SPb. 1904; A. Canibekov, **Aulun türküsü**, Mahaçkale 1935; M. Kurmanaliev, **Bolat unıdı Batirbek**, Nogay ertegisi, Çerkessk 1940; **Rus - Nogay sözlüğü**, 1956, N. A. Baskakov, **Türk dilleri**, 1960, s. 159 ve 165 - 166; Rus - Sovyet Ansiklipedisi, 1937, cilt 31; J. van Klaproth, **Reise in den Kaukasus**, Halle - Berlin 1812; Mirza Bala, **Karaçay ve Balkarlar**, İslâm Ansiklopedisi, 1952, 57; W. Pröhle, **Karatschaische Studien**, Keleti Szemle X, 1909; O. Pritsak, **Das Karatschaische und Balkarische**, Fundamenta, I., s. 340 - 369; S. Çağatay, **Karaçayca birkaç metin**, Ank. Ün. D.T.C.F. 9 : 3, Ankara 1951, s. 277 - 300; —, **Karaçay halk edebiyatında Avcı Bineger**, Köprülü Armağanı, 1953, s. 93 - 112; İ. Akbaev, **Tılmas, Rusça - Karaçayca Lugat**, Battalpaşinsk, 1926; İ. Karaçaylı, **Karaçay edebiyatı**, Moskova 1931, **Edebiyat Ansiklopedisi**, V., s. 117 - 119; N. A. Karaulov, **Dağlı «bolkar» ların kısa gramerleri**, 1912; J. Németh, ZDMG. 67, 1913; W. Pröhle, **Balkarische Studien** I, Keleti Szemle, 1914 - 1915, s. 164 - 276; **Balkar Türkçesi**, Türk Ansiklopedisi, V, 35, Ankara 1951, s. 167 - 169; O. Pritsak, **Die uzsprünglichen türkischen Vakalängen im Balkarischen**, J. Deny Armağanı, İstanbul 1956; M. Aslanbek, **Karaçay ve Malkar Türklerinin faciası**, Ankara 1952; A. Bakhadur, **Kuzey - Kafkasya halklarının imhası** (rusça), Kavkaz, I, München 1951. Osmanzâde, Sbornik nogayskih i Kumık-skih stihov = **Nogay ve Kumuk şiirleri müntehabatı**, SPb. 1883; M. Afanasyev, **Kumıkskie pesni = Kumuk şarkıları**, Sbor, mat. po Opis mest. i plemyon Kavkaza, Tiflis 1893, III. bölüm: **Russko - Kumıkskiy slovar = Rusça - kumukça lûgat**, aynı yerde; M. F. Mohir, **Kumıksko - russkiy slovar**, aynı yerde; G. Németh, **Kumuk és balkar szojegyzek = kumükisches und balkarisches Wörterverzeichnis**, Keleti Szemle dergisi, XII, Budapest, 1911 - 1912; G. Németh, **Proben der kumükischen Volksdichtung**, aynı dergide, s. 274 - 308; Bekir Çobanzade, **Kumuk dili ve edebiyatı**, Bakû 1926; N. Z. Gadjieva, **Kumıkskiy yazık = Kumuk dili**, Mladopismennie yazıki narodov SSSR. 1959, s. 114 - 121; N. K. Dimitriev, **Materialien zur kumükischen Phonetik**, Le Monde Oriental, Uppsala 1935; N. K. Dimitriev, **Grammatika kumıkskogo yazıka, 1940 = Kumuk dili grameri**; N. K. Dimitrijev, **Morfologie della lingua turca dei Cumucci (Caucaso)**, Rivista degli Studi Orientali, XV, 1934, I., s. 76 - 96 ve II., s. 172 - 198; J. Benzing, **Das Kumükische**, Philologiae Turcicae Fundamenta, I, Wiesbaden 1959, s. 391 - 407; A. N. Batırmurza, **Kumuk tilni gramatikası**, I, Mahaç-Kala 1933 - 35; N. A. Baskakov, **Tyurkskie yazıkı**, 1960, s. 151 - 153 = **Türk dilleri**; H. N. Orkun, **Yeryüzünde Türkler**, 1944, s. 79 vesaire.

II. AZERBAYCAN TÜRKLERİ

Tarihî ve siyasî sebeplerle güney ve kuzey kısımlarına ayrılan Azerbaycan'ın güneyi İran'a ait olup, kuzeyi, bugünkü Sovyet Sosyalist Rusya Cumhuriyetleri sınırları içerisinde bulunmaktadır. Aslında bir bütün olan bu tarihî ülkeye büyük tarihçi Taberi'nin tarifi üzerine "ibâdet edilen ateşin en büyüğü burada bulunduğundan Azerbaycan demişler"dir. Bu coğrafi ad, kuzey kısmına, takriben bundan yüzyıl evvel, Abül-Hasan Vezirli ile Mirza Kâzım Bek gibi Azerî bilginleri tarafından dahi verilmiştir.

1917 yılında Çarlık Rusya'nın çöküşü üzerine, kısa bir müddet Maverayi Kafkasya "Seym"i tarafından idare edildikten sonra, 28 mayıs 1918 yılında Millî Azerbaycan Cumhuriyeti adı altında istiklâline kavuşmuş, 27 Nisan 1920 yılında ise maalesef Sovyet Rusya tarafından işgal edilmiştir.

Fakat yine bir müddet Maverayi Kafkasya Sovyetler federasyonu idaresinde kalmış, nihayet Sovyet Sosyalist Azerbaycan Cumhuriyeti adını almıştır. Bu suretle, fiilen kaybolan millî istiklâl de ortadan kaldırılmıştır.

Kuzey Azerbaycan'ın yüzölçümü 94,137 kilometre karedir; dört milyon nüfusu vardır. Nahçivan, Karabağ ve diğer Azerbaycan sınırları içerisine girmeyen yerli halklarla Azeri Türkleri toplum halinde 4.000.000 dan aşkındırlar. Etnik bünye bakımından da tamamiyle Türktür. Aralarında Terekeme, Ayrım, Karapapah, Şahseven, Ustaçlu, Padar, İmreli, Kalaç ve daire gibi özbeöz Türk boyları bulunmaktadır.

Azerbaycan fevkalâde zengin bir ekonomik bünyeye sahiptir. Zengin petrol istihsâlâtı yanında havyarı, madenleri, ipeği ve yemişi ile dünyaya ün salmış bir Türk diyarıdır.

V. - VI. yüzyıllara doğru Türk akınının yeni bir istikametini teşkil eden Azerbaycan, VII. yüzyılda Hazarlar idaresine geçmiştir. Arap istilâsı, sahaya yeni bir idare sistemi getirmekle, ülkeyi

uzak hilâfet merkezi idaresine bağlamağa muvaffak olmuştur. Memleket bu devirde iktisaden yüksek refah seviyesine kavuşmuştur. Fakat Volga yolu ile yapılan müz'iç Rus akınları, bir yıla yakın bir zaman içerisinde durmadan Azerbaycan'ı mücadele ve müdâfaaya sevketmiş, iç huzurunu zedelemiştir. Rus Profesörlerinden P. J. Kovalevskiy'e göre Rus hayatının yüzyıllar boyunca çapulculukla elde edilen ganimetlere bağlı oluşunu itirafı, Azerbaycan'ın ne kadar ağır bir dış Rus baskısı altında yaşadığını göstermektedir. Bununla beraber hilâfetin geçirmekte olduğu iç sarsıntılar üzerine Azerbaycan, altı müstakil sülâle idaresi arasında parçalanarak yarı istiklâl ile yaşamıştır. XI. yüzyıla doğru Azerbaycan'ın Selçuklular tarafından fethedilmesi, arap ve yerli sülâleler hâkimiyetine kesin bir son vermiştir. Selçuklular umumiyetle sınırları içerisine aldıkları bütün sahaları, ellerinde sağlam tutabilmek gayretiyle hilâfetle sıkı münasebetler kurarak, bu makamın da nüfuzundan faydalanma fırsatını kaçırmamışlardır. Nitekim Melikşah (1ğ72-1092) kızını Muktedir-billâh'a (1075 - 1094) verirken, Azerbaycan'ı da kızının cihazı arasında, Hilâfete bahşiş olarak vermiştir. Böylece cenubî Azerbaycan'da hâkimiyet Selçuklular idaresinde iken, şimali Azerbaycan Şirvanşahlar istiklâlinin müdafaasıyla meşgul idi. Umum Kafkasya siyasî hayatında işbu Şirvanşahların oldukça ağır basan bir hâkimiyetleri olmuştur.

XIII. - XIV. yüzyıllar, Azerbaycan'ın Harezmliler, Moğollar ve Timurî'ler tarafından ele geçirilme devresi olmuştur. Buna göre de Selçuklular hâkimiyeti bu sefer de olduğu gibi Moğollara geçmiştir. Ve 1221 yılı Moğol istilâsı, tam mânasiyle, ağır bir intikamcı hareket mahiyetinde olup, Azerbaycan'ı bütünü ile sarsmış, mukavemete kalkışan yerlerini ve şehirlerini yerle bir etmiştir. Ağır tahribata uğrayan şehirler arasında; Şirvan, Bakû, Gence, Berde gibi devrin çok mühim sayılan ekonomik merkezleri de bulunmakta idi. Fakat XIII. yüzyılın ortalarına doğru, durum bir dereceye kadar değişmiş, iyiye doğru yönelmiştir. Hülâgû Han'ın kurduğu muazzam İlhanlı'lar Devleti sınırlarına giren Cenup ve Şimal Azerbaycanları, yeni bir devlet idaresi sistemi içerisinde, nisbî bir ekonomik ve kültür refahına erişmiş idi. Azerbaycan'ın bu devir dış ticaret münasebetleri Çin'e ve Cenevizliler ülkesine kadar uzamıştır. Kültür hayatı bakımından da, hissedilir bir mânevî kültür kaynaşması ve yükselmesi mevcut olmuştur. Bilhassa Tebriz şehri, çağın âlimleri ve san'atkârlar ocağı haline getirilmiştir. Netice itibariyle Moğol istilâsı, Azerbaycan'ı siyasî bir idare altında birleşmeğe mecbur eden tarihî bir vasıta olmuştur.

Timur'un ölümü üzerine Azerbaycan âdeta Moğol istilâsından kurtulmuş gibi idi. Buna rağmen XIII. - XIV ve XV. yüzyıllar Azerbaycan için yine de bir sarsıntı ve kargaşalığa kayma devri olmuştur. Timur'un ölümüne gülerken, bu sefer de Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmen sülâleleri arasında şiddetli taht çekişme ve mücadeleleri, müsbet ve menfi akisleri ile Azerbaycan'ı durmadan sarsmakta idi. Nitekim 1413 tarihinde Karakoyunlu Yusuf'un Şirvan'ı istilâsı, barbarca yapılan bir tahribattan başka bir şey olmamıştır. Ne ise Yusuf'un ölümü, Şirvan için bir saadet müjdecisi omuş, Şirvanşahlar üklesi de nisbî bir sulh ve sükûna kavuşmuştur.

Basit bir taht mücadelesine girişen Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmen aşiretlerinin gafletinden faydalanmasını bilen diğer İran aşiretleri, kızılbaş adı altında harekâta geçerek 1499 da Erdebil'i ellerine geçirmiş, Akkoyunlu Devletini de tahrip etmiştir. Silip süpürücü bir istikâmete meyyal bu hareket, cidden endişe verici idi. Neticede, parçalanmış küçük hanlıklar halindeki idare sistemi, Erdebil şeyhlerinden Safi'in genç kuşağından, Şah İsmail'in eline geçmiş idi. Büyük devlet adamı ve muktedir bir şair olan Şah İsmail (1485-1524) bu devir Azerbaycan'ının tanınmasında mühim roller oynamış bir şahsiyet idi. O göçer-konar kabile ve aşiretlerin birliğine çalışarak, hepsini tahtı etrafında toparlamağı başarmıştır. Azerbaycan sınırları alabildiğine genişlemiş, ismi, milletlerarası şöhrete erişmiştir. Ne yazık ki, bu büyük hükümdarın, kendine lâyık varisi bulunamayınca, birleşik Azerbaycan, yeniden parçalanma bâdiresine düşmüş, yaşadığı mâmur durumdan mahrum bırakılmıştır. Bu son parçalanma, türedi bir çok hanlıkların doğmasına sebep olmuştur. Hanların çoğu Türk ırkından olup, İran idaresinde, oldukça büyük rolleri olmuştur. Şirvan hanlığı, eriştiği ekonomik seviyesi ile buna en iyi bir örnek olabilir.

Günden güne sınırları genişleyen İran, nihayet günün birinde, Azerbaycan üzerinde de etkisi çok olan Osmanlı İmparatorluğu ile hesaplaşma mecburiyetinde kalacaktı. Lala - Paşa'nın Tiflis yolu ile, 1573 de Gence, Bakû, Derbent şehirlerini eline geçirişi, iki komşu İslâm devletinin, birbirine diş bilediğine esaslı bir alâmet oldu. Osmanlıların Şirvan eyaletini ondört, Derbend'i yedi paşalığa ayırmaları, kısa da olsa, Osmanlı hâkimiyetinin Azerbaycan üzerinde nüfuzunu göstermektedir. Bir aralık İran, yani cenup Azerbaycan'ı da Osmanlı akınına uğramış, Azeri Türk'ü, iki kardeş Türk'ün ateşi arasında sıkışıp kalmıştır. İran ve Osmanlı İmparatorlukları arasındaki dinmek bilmeyen savaşlar, Azerbaycan'ın siyasî hayatı üzerinde, pek fena tesirler yaratmıştır. Volga-

yı eline geçirerek, Kafkasyayı yutmayı ötedenberi tasarlayan Rusya, tetikte, hep müsait fırsatın zuhurunu beklemekte idi. Nihayet, harplerden bitâp çıkan İran mülkü sayılan Azerbaycan'ın, onsekizinci yüzyıl ortalarına doğru, müstakil hanlıklar hâlinde parçalanarak, Rusya istilâsına kolayca uğrayacak birer yerli eyalet olmaları beklenen bu fırsatı vermiştir. Bakû, Gence, Karabağ, Şirvan, Şeki, Erivan, Kuba, Talış, Ilısuy ve emsali hanlıklar, hep müstakil idareye sahip birer Türk devletçiklerinden ibaretti. İdarî hâkimiyet hep Türk aşiret ve boylarının kefaleti altında idi. Hanın, resmen tanınan hak ve hukuku var idi. XVIII. yüzyıl, bu idare sisteminin en parlak bir devri olmuştur. Ne yazık ki, durmadan devam eden hanlıklar arası lüzumsuz gurur ve çekememezlik entrikaları hanlıkları, ha bugün ha yarın, Rusya ağzına atılacak hale getirmişti. Nitekim yüzyıla yakın Azerbaycan'ın müstakil hanlık devri, Rus istilâsına boyun eğerek XIX. yüzyıl başlarında artık sönmüş, Rus müstemlekeciliği devri başlamıştı. Azeri Türkleri için Şimalî Azerbaycan'ın bu yeni devri pek felâketli olmuştur. Hanları, Cevat Han başta olmak üzere, Ruslarca katledilmiş; aydınları, vatanseverleri, yazarları merhametsizce, Rusya içindeki zindanlara atılmış, hanlar hanımanlar söndürülmüş, kimsesiz Azeri Türkü, nihayet Türklüğünün cezasına çarpılmaya bırakılmıştı. Beş altı bin ailelik sürgünler, mecburî göçler, bedbaht Azerbaycan'ın kaderi haline getirilmişti. Işık görmeyen evler, bacası tütmeyen haneler, yeni istilâya uğramış olan Azerbaycan'ın en acıklı bir dekoru idi. Yer yer zuhur eden isyanlara aldıracak merhametli bir müstevliye intizar etmek, abesten sayılırdı.

Nihayet, beklenen ve korkulan istilâ âfeti XVIII. yüzyılda, Kafkasya milletlerini tek elden idare edecek bir sistemin kurulması ile gerçekleşti. Yeni idarenin, memleket istilâsını kolaylaştıracak metodu arasında, Ruslaştırma siyaseti, Rusluk ve Rusçuluk için en cazip olanı idi. Yerine göre şiddet, yerine ve hattâ zamanına göre, beklenmedik yumuşaklık ve tatlılıkla yürütülen bu siyasetin esas gayesi, Azerî Türkünü istiklâl fikrinden kaydırmak, onu Rusa ısındırmak olmuştur. Tanrıya şükür ki, yüzyıllık Rus istilâsı, Azeri Türkünü ne içten, ne de dıştan parçalamaya muvaffak olmuştur. Tam aksine, Rus mektepleri bile, Azerbaycanlının ruhunda besli bir milliyetçilik fikrini geliştirmiş, kızgınlaştırmış, istiklâl kalıbına döküvermiştir. Bu kalıptan yetişenler arasında, maalesef bugüne kadar, lâyıkiyle tanıtılamayan büyük ve mütefekkir Azeri evlâtlarından; Ali Merdan Topçıbaşı, Ali Bey Hüseyinzade, Nesip Bey Usupbeyli, Mehmet Emin Resulzade, Ceyhun Bey Hacibeyli gibi dev şahsiyetler de bulunmakta idi. Hele millî Azeri matbuatı, edebiyatı yazarlar silsilesi; istilâ yükünün ağırlığından, zedelenmeden hür Türk kültürüne hizmet yolunda, millî uyanışın istiklâlini tahakkuk ettirmek üzere iken, 1905 yılı birinci Rusya içi ihtilâli de imdada yetişerek, istiklâl yolunu kısaltmış oldu. Azerbaycan siyasî fikriyatını ifadeden yoksun, çeşitli siyasî partiler kuruldu. İhtilâl havasının estirdiği istiklâl fikri Gence'nin "Ademi Merkeziyet" partisi ile Bakû'nun "Müsâvat" partisini birleştirdi. İki milliyetçi ve Türkçü liden Nesip Bey Usupbeyli ile Mehmet Emin Resulzade, tesadüfen parti propagandası dönüşü, Kür demir istasyonunda karşılaşarak "Azerbaycan istiklâl" mefkûresi etrafında birleştiklerine and içtiler. 1918 yılının 28 Mayısındaki Millî Azerbaycan Cumhuriyetinin ilânını garantilediler. İki yıla yakın millî ve müstakil hayatiyle yaşayan Millî Azerbaycan Cumhuriyeti devri, tarihlerde Azerbaycan'ın "Müsavat devri" diye geçer ise de amansız fetret devri millî istiklâl mücadelesine de ferahlıkla "Mehmet Emin Resulzade" devri diyebiliriz.

27 Nisan 1920 yılındaki istilâ, Millî Azerbaycan vicdanına indirilmiş ağır bir darbe idi. Komünist rejimi bu Türk ülkesini de, aldatıcı vaadlerle kendine ram ederek, istiklâline son vermiştir. Fakat istiklâline susamış, hattâ bir aralık hür yaşayışın tadını almış olan bir milletin esaretine, aslâ inanılamaz. O yine günün birinde, millî kardeş kültür birliği sayesinde, azatlığına, abadanlığına kavuşacaktır. Tarihte, hele son zamanlarda istiklâline kavuşmayan bir millet kalmadı. Azerbaycan da mutlaka kavuşacaktır. Bahusus ki Azerbaycan, maddî ve mânevî kültürü ile, istiklâl yoluna dizilmiş milletlerin, bihakkın öncülüğüne seçilmiş bulunmaktadır.

Azerbaycan'ın tarihi kadar eski olan zengin bir halk ve klâsik edebiyatı da vardır. Hattâ Yakın Doğu milletleri edebiyatları arasında en belirlisinin yine Azerbaycan edebiyatı olduğu söylenebilir. En eski çağlara ait ağızdan ağıza, nesilden nesile devredilen halk edebiyatına ait malzemenin elimize geçmemesine rağmen, Dedem Korkut, Köroğlu gibi Türk epik eserlerinin bu toplulukta ve topraklarda tutunması, söylenmesi, eski Azeri Türk edebiyatının sağlam müjdecileri olmuştur. Klâsik yazılı edebiyat ise, başlangıçta kısmen Arap ve Fars dili olmak üzere, daha VIII. yüzyıldan itibaren ortaya çıkmıştır. Arap dilli İsmail ibn-Yassar, Azerbaycan'ın VIII. yüzyıl edebiyat temsilcisi olmakla beraber, onu takip eden Far dilli, saray şairi Katran Tebrizî, ilk kaside ve gazel tarzlı Azeri edebiyatının temel kurucusu olmuştur. "Sefernâme" yazarı Nasırı Husrev, Katran'ın, şiirlerini kısmen Azerice, yani Türk dilinde yazdığını nakletmektedir.

Fars dilli Azerbaycan edebiyatını geliştirenlerden biri de XI. yüzyıl sonu ile XII. yüzyıl başlarında Şirvanşahlar sarayı şairlerinden Abü'l-Ulâ Gencevi idi. Şirvanşah Menuşehr'e (1120-1149), Ahistan'a ve evlâtlarına kasideler yazan bu şair, çağının tanınmış müneccimlerinden Felekî Şirvanî ile İzzeddin Şirvanî ve Afdaladdin Hakanî'nin hocası olmuş, onlara kültür ve şiir zevkini aşılamıştır. Çağın edebiyatına yeni bir zevk ve zarafet katanı Genceli Mehseti Hanım olmuştur. Hanımların dert ortağı bu şaireden bize ancak rübaîleri intikal etmiştir. Şiirlerinde aşka ve tabiata fazla yer verilmiştir. Dağdağalı bir saray hayatı şairi olan Afdaladdin Hakanî, 1199'da ölmüştür. Şiirlerinin acı bir hayat tenkidini yaşatması, sahibini takibata uğratmış, hapse attırmıştır. İlk mesnevî tarzı şairlerinden sayılır. Fakat, asıl Azerbaycan edebiyatına geniş hayal zevkini sokan ve o edebiyata milletlerarası vasfı kazandıran Nizamî Gencevî (1141-1203) olmuştur. Velût ve üstat bir şair olması itibariyle, uzun zaman, edebiyatta rehberlik vazifesini görmüş, bir çokları tarafından taklit edilmiş, Şark edebiyatının değişmez ilhamcısı ve hayal yaratıcısı olmuştur. 1141'de Gence'de dünyaya gelmiş olan Nizamî şiirlerinde, gururla vatanını, kahramanlarını ve içbağlılığı ile de Mihinbanu, Şirin ve Nuşabe'sini terennüm etmiştir. Şirin tipinde kendi sevgili karısı, Türk asıllı Afak'ı yaşatmıştır. Kudretli bir şair idi. "Mahzen-i Esrar" adlı eserinde 80; "Leylâ ve Mecnun"una 40; "Husrev ü Şirin" ine ise 25 nazire yazılmıştır.

Kanadını Doğu edebiyatına germiş olan Nizamî, uzun zaman, edebî bir mektep haline getirilmekle, bir nevi edebi gelenek derecesine yükseltilmiş idi. Nitekim XIII. - XIV. yüzyıllar Azerî şairlerinden Erdebilli Arif, Assar Tebrizî gibileri hep Nizamî'yi taklitle şöhret bulmuşlardır.

Asrın başlıca edebî hususiyetlerinde biri de, Azerbaycan sahasında, tarikat edebiyatı nevinin gelimesidir. Şeyh Mahmud Şebüsteri'nin "Gülşeni Raz"ı, çağın bilginlerinden Seyyid Yahya Şirvanî, Baba Ni'metullah Nahçivanî, Kemeleddin Erdebilî, Emineddin Tebrizî gibi tarikat bilginleri tarafından işlenmiş ve hakkında şerhler yazılmıştır.

XIII. yüzyıldan itibaren Azeri Türkçesini, edebî ve millî bir dil olarak kullanan Hasanoğlu, Kadı Bürhaneddin (1344-1398) İmadeddin Nesimî gibi devir açan şairler, Azerî edebiyatına tamamiyle yeni bir merhale kazandırmışlardır. Her üçü de Kadı Bürhaneddin'in dediği gibi "gayret ve namus için kemer bağlamış" birer

şahsiyet olmuşlardır. Herbirinin edebî nüfuz sahaları geniş ve iz bırakıcı olmuştur. Hele Hurufîlik, Celâyır hanedanına mensup Sultan Ahmet b. Veys (1382-1410) gibi Azerî dilli bir şair de yetiştirmiştir.

XV. yüzyılın edebî veçhesini tanıtan Şeyh Sadreddin Erdebili'nin şakirtlerinden Şah Kasım Envar olmuştur. Ali Şir Nevaî'nın de takdir ettiği şairin değerli eserleri vardır.

XV. - XVI. yüzyıllar millî Azerbaycan için geniş imkânlar hazırlamıştır. Şah İsmail-i Safevî gibi bir devlet reisi ve aynı zamanda Azeri Türkçesini devlet ve edebiyat dili seviyesine çıkaran bir şairin, bu sahadaki himâyesi, şüphesiz, pek tesirli olmuştur. Hatâi ile beraber mütercim Ahmedi, Habibi'nin ana dillerinde şiir yazmaları, bu Türkçeyi devrin saray dili olmasına kadar götürmekte gecikmemiştir. Şah İsmail "Hatâî"nin sarayı, bir nevi Azerî kültür ocağı haline getirilmiştir. Müzik, ressamlık, mimarlık, tezhipçilikle beraber tezkirecilik" de bu devirde gelişmeğe başlamıştır.

XV. - XVI. yüzyıllar, Azerî cemiyet hayatı şartları dolayısiyle, Türkiye'ye geçmiş bir yığın Azerî şair ve sanatkârlarına raslanmaktadır. Hâmidî, Şahidî, Sururî, Basirî, Kabilî, Bidarî, Halilî vb. bunlardandır. Sayısı pek kabarık olan bu şairler hakkında, dağınık da olsa, tezkirelerde malûmat bulunmaktadır.

Azerbaycan edebiyatına büyük bir prestij kazandıran Hatâî ve Fuzûlî gibi şahsiyetler, bu edebiyatı Doğu İslâm ülkeleri arası şöhret sahibi kılmıştır. Bağdat mahfilinde yetişen çağın Azerî şairleri de bu tesirle genişlemiştir. Şemsi, Ahdî Bağdadî, Rindî Bağdadî, Zihnî Bağdadî bunlardandır.

Fakat XVII. - XVIII. yüzyıllar Azerî edebiyatında, en kuvvetli mevkii saz şairleri tutmuşlardır. Şah İsmail'le başlayan bu edebiyat nev'i, Azerî ruhunu pek okşayıcı olmuş ve zenginlik içinde bir miras bıraktırmıştır. Küreni, Gurbâni, Turfarganlı Abbas gibi saz şairleri hep bu mirasın bir bakiyesidir.

Aynı yüzyıllar Fuzulî ve Nevaî gibi üstat şairler mektebi de, bir yığın değerli Azerî şairleri yetiştirmiştir. Kavsi Tebrizî, Saib Tebrizî, Mesihî, Müştak, Melik Bey Avcı, Mevcî, bu mekteptendirler.

XIX. yüzyıl başı ise bilâkis Azerbaycan kültürünün bedbaht bir devridir. Memleket Rus işgaline uğramış, vatan ağlayan Azerî şairlerine matem ve ağıt konusu olmuştur. Daha sonraları Nizamî, Nesimî ve Fuzulî mektepleri faaliyeti yanında, yeni Azerbaycan edebiyatına katılan kurucu Molla Penah Vakıf (1717 - 1797) ve Vidadî (1709-1809) mektebi dışında, Kasım Bek Zakir (1784-1857),

Abbas Kulu Ağa Bakihanlı, Ismail Bek Kutkaşenli, Mirza Şefi Vazeh gibi fikir adamları, Azerbaycan edebiyatı kültürünü bir kat daha yükseltmişler, ona Avrupa kültürü hayatiyetini de katmışlardır. Hele yüksek tahsillerini Rus Üniversitelerinde görmüş olanlardan Hasan Bey Zerdabi, Necef Bey Vezirli 1854-1926) ile maarifçi şair Seyyid Azim Şirvani (1835-1888), Mirza Fethali Ahundzade, Hurşit Banu Natavan hanım nesli Azerbaycan edebiyatına, milletlerarası yeni bir karakter vermiştir. Hele Zakir ve Vakıf'ın kurduğu edebî mektep: Ermeni Peri hanım, Ermeni Mirza Can Madatof, Endelib Karacadaği, Mirza Bahşi - Nedim, Muhammet Bey Zengilani, Hayran Hanım, Aşık Valeh vb. gibi her iki Azerbaycan için bir değer taşıyan şair ve edipleri yetiştirmekte muvaffak olmuştur. Bu devir şairlerinin mensup oldukları çeşitli şehirler de, birer kültür mahfili olmuş, birbirleriyle fikir mübadelesinde bulunmuşlardır.

Hele Azerbaycan'ın manevî ruhunu ve tefekkür neş'esini temsil eden mizah edebiyatı, bütün İslâm-Türk şark dünyası için, daima ebedî bir kaynak olarak kalacaktır: Sabir, Ali Nazmi, Gamkûsar, Ali Möcüz, Celil Memetgulizade vb. bu edebî nev'in canlı heykelleri olmuştur. Sabir'le yanyana Abbas Sıhat (1874-1918), Muhammet Hâdi (1879-1919), Hüseyin Cavit gibi şairler de faaliyette idiler. Edebiyatta sağlam iz bırakan bu nesil Komünist devri Azerbaycan'ında yaşamak zorunda kalan A. Şaik, Cafer Cebbarlı, Ahmet Cevat gibi ileri görüşlü, kudretli yazarları da, kendi bünyesinde beslemiş, onlara milliyetçilik ruhunu aşılamıştır.

Terakkiperver ve demokratik bir muhit olan Azerbaycan öteden beri Türkçülüğün de kaynağı olmuştur. Daha 1960 da Ali Bey Hüseyinzade tarafından ortaya atılan "Türkleşmek, İslâmlaşmak, muâsırlaşmak" fikri ve şiarı, hâlâ zamanımıza kadar, hürriyeti ile yaşamak isteyen Türk ellerinin âdeta âmentüsü mesâbesindedir. Azerbaycan buna, daha Mirza Fethali Ahundzade'nin lâtif harflerini değiştirmeğe ve müstakil lâtin harfli bir Türk gazetesi neşrine teşebbüsü ile başlamış, millî cumhuriyet bayrağının üç rengini de, bu fikre bağlamıştır. Ağaoğlu Ahmet, Ali Bey Hüseyinzade, Resulzâde Mehmet Emin, Üzeyir Bey Hacibeyli gibi üç dev mütefekkir yazar, musikişinas ve gazeteci bu şiarın yürütücü ve yaşatıcısı olmuşlardır. Her üçü de Azerbaycan'ın maddî ve manevî kültürününün varlıklı dağarcığı idiler.

Millî Azerbaycan Cumhuriyeti, yapısı ve kapısı ile, modern bir cumhuriyetti. Hür matbuatı, zengin tiyatrosu, serbest ticareti, teb'asının dîn ve dilce azatlığı, lâikliği, cidden iftihar verici idi. Ne yazık ki, ömrünün kısalığı ve yeniden yabancı istilâsına gebe kalışı, bütün Türk dünyasını kedere boğmuş, her baş kaldırınca da yaşlı gözler hep o güzelim ateş ülkesine, Ziya Gökalp'ın "Kızıl elması"na dönük olmuştur. Azerî vatanperverliği, matbuatında, halkıyyatında, hayatında, vatan aşkının laytmotifi olmuş, dilinde ve sazında bütün kuvvetiyle yaşamaktadır. Hele Azerbaycan tiyatrosunun zengin repertuarı, operası, opereti, dramı ve sairesi Azerbaycancılık ruhunu hep kamçılamakta, "Köroğlu" operası ile millî kahramanlığını, "Leylâ ve Mecnun"u ile ise kaybolan Mecnun istiklâliyetini aratmaktadır. Azerbaycan, doğrusu, bütünü ile gıpta edilecek mümtaz bir ülke, bir neşe diyarıdır.

BİBLİYOGRAFYA

A. Caferoğlu, **Azerbaycan**, İstanbul 1940, s. 1 - 47; Bartold, **Mesto prikaspiskih oblastey v istorii, Musul, manskogo mira**, Baku 1924; A. Bakihanov, **Gülistan-ı İran**, Baû 1926; **Muhteser Azerbaycan edebiyatı tarihi**, Bakû 1943; **Poeti Azerbaycana**, Moskova 1962; **Azerbaycan edebiyatı tarihi, I - III**, Bakû 1960; **Azerbaycan kitabı, I**, (1780 - 1920), Bakû 1963; Resulzade Mehmet Emin, **Azerbaycan Cumhuriyeti**, İstanbul 1341; Zeyneloğlu Cihangir, **Azerbaycan tarihi**, İstanbul 1924; A. Caferoğlu, **Azerbaycan**, İstanbul 19—; A. Toğan, İslâm Ansiklopedisi, II, s. 91 - 118, **Azerbaycan maddesi**; M. F. Köprülü, aynı yer, s. 118 - 151; A. Caferoğlu, **Modern Azerbaycan edebiyatına toplu bir bakış**, Azerbaycan Yurt Bilgisi, IV, 37, s. 40 - 48 (İstanbul 1954); **Antologiya Azerbaycanskoy poezii**, 1960, I - III; Ahmet Caferoğlu, **Die aserbeidschanische Literatur**, Philologiae Turcicae Fundamenta, II, s. 635 - 700 (geniş bir bibliyografya mevcuttur).

III. İRAN TÜRKLERİ

Tarihî göçler yolunu tutmuş olan İran, Yakın Doğunun tabiî, sosyal ve ekonomik coğrafyası bakımından, birçok milletlerin vatanı olmuştur. Fark gözetmeden bağrına bastığı çeşitli millet ve halklar arasında, nüfusu ve bağlılığı itibariyle en iddialı olan Türklerdir. İran'ın bir çok bölgelerine dağılmış ve serpilmiş bulunan bu Türkler içerisinde en kalabalığı Azerî Türkleri'dir. İşgal ettikleri Azerbaycan, tarihî hâdiseler dolayısiyle, iki esas bölgeye ayrılmıştır. Literatürde Kafkasya ve İran Azerbaycan'ları adiyle yer bulmuşlardır. Buna göre de, Batı Türkleri câmiasında ayrı ayrı incelenmeleri ve tanıtılmaları, daha uygun görülmektedir.

1. İran Azerî Türkleri

Bu Türklerin işgal ettikleri İran Azerbaycanı'nın yüzölçümü ve sınırları, tarih ve siyasî gelişmeler yüzünden, hep hâkim sülâlerin gücüne ve idare kabiliyetine bağlı kalmıştır. Son durumu itibariyle 104.000 km² bir sahayı sınırları içerisine alarak; Kuzeyde Aras; güneyde Hamse ve Kürdistan, doğuda Talış ve Hazar Denizi, batıda Türkiye ve Irak'la çevrilidir. Nüfusu ise, Avrupa kaynaklarına göre, 4.000.000'u aşkındır. En meskûn şehirleri: Tebriz, Urmiye, Erdebil, Hoy, Selmas, Soğukbulak, Makû, Marağa, Halhal Astara, Merend-Culfa vesairedir. Şive bakımından Kafkasya Azerbaycanı'nın aynıdır. Zengin ve müşterek klâsik ve nisbeten modern bir edebiyatlar vardır.

Siyasî tarih bakımından Azerbaycan İran tarihine bağlı kalarak, çeşitli devreler geçirmiştir. Arap istilâsından sonra Selçuklular, Atabeyler, Moğollar, İlhanlılar, Karakoyunlu ve Akkoyunlu, Safeviler, Afşarlar, Kacarlar vesaire gibi devlet ve sülâleler tarafından idare edilmiştir.

2. Kaşkay'lar

Azerî Türklerinden sonra, sayıca İran Türklerinin belki en kalabalığını, Kaşgay Türk uruğu teşkil etmektedir. Güney İran'ın

Fars eyâleti, bunların nüfuzları altındadır. Yarı göçebe hayatı yaşamakta olduklarından, büyük bir sahayı göçlerine uygun bir şekilde plânlamış, münasebette bulundukları diğer Bahtiyarî'ler, Mamasenî'ler, Kûhgelûye'ler ve Hamse'liler gibi hatırı sayılır İran kabileleriyle iyi ilişkiler kurmuşlardır. Kışı İran körfezi'nin yakınındaki bölgede geçirdikleri halde, yazı Kuzey İsfahan eyâleti çevresinde devam ettirmektedirler. Bu suretle Kaşkay Türk uruğunun enine boyuna yayıldığı göç sahası, yarım ay şeklindeki Karaağaç ırmağı kıyıları boyunca uzayan saha ile, buraya giren, kalabalık nüfuslu Arab, Ferraşbend, Firûzâbâd, Hineşur kasabalarını ve bundan başka yaz göçü bölgesini teşkil eden İsfahan - Şiraz yolu batısındaki çevre ile Şikanrûd ve Melbur ırmaklarının yukarı mecrasını, kendi sınırları içerisine almaktadır. Bu kadar büyük bir alanı kendi tasarrufu altına alan Kaşkay'lılarda elbette buna göre de, oldukça düzenli bir çok boy ve soya ayrılan kabile büyüklerinin ve başçılarının, nüfuz ve idâre salâhiyetleri aynen mevcuttur. Kendilerine mahsus örfe bağlı bir hukuk idaresine sahiptirler.

XIX. yüzyılda Kaşkay'lar Tahlu Türk uruğu reisi Cani-Ağa'nın ahfadından olan ilhanları tarafından idare edilmekte idiler. Birinci Dünya Savaşı'nda ilhanları Soulat-ed-Doule ölünce, yerinene oğlu Naser-han geçmiştir. Bir çok siyasî iç olaylara karışmış, kısmen iskân edilmişlerdir. Hattâ Kaşkay'ların bir kısmı Hamse, bir kısmı ise Bahtiyar kabilesi bölgesinde yerleştirilmişlerdir.

Son araştırmalara göre Kaşkay Türk uruğu 55 çeşitli boy ve soya ayrılmaktadır. En büyüklerini ve kalabalıklarını; Farismadan, Amale, Kaşkuli, Darreşuri ve Şeşbülüki boyları teşkil etmektedirler. Bunların herbirisi, ayrıca bir sürü küçük soy ve topluluklara ayrılmaktadırlar. Hiç bir soya ayrılmayanları bulunduğu gibi Kalantar'ları tarafından idare edilenleri de vardır. Yerleşik hayata geçenler arasında; Hallaç, Bayat, Alibeklu, Şeyhvand, Feyli, Farband, Kalband, Lirevi vesire boyları da bulunmaktadır.

Menşeleri hakkında kesin bir bilgiye rastlanmamaktadır. Başçılarının verdikleri bilgiye bakılırsa, aslen Oğuz boyundan kopma bir Türk uruğudur. Orta Asya'ya yerleştikten sonra, gûya Cengiz-Han ordusuna katılmış, İran'a gelerek burada yerleşmişlerdir. Kafkasya eteklerine inenleri bulunduğu gibi, kendilerini Akkoyunlu'lardan sayanları da vardır. Diğer rivayetler de vardır. Fakat bunlar, ne olursa olsun, Kaşkay'ların Türklüğünü gölgeleyecek mahiyette değildir. Şivelerini Azerî Türkçesinden sayanlar çoğunlukta-

dır. Taşıdıkları kabile adı "alnı beyaz lekeli at" mânasında olan "Kaşka" dan türemedir.

Sayıları hakkında, kaynaklarda bir nevi taassuba kaçan çeşitli yanlışlıklar vardır. Mes'ud Keyhan, bunları 150.000 civarında göstermiştir. Demorni adlı bir Fransız bilgini ise, 1913 yılına ait olmak üzere 325.000 kişi göstermektedir. Kaşkay başçılarından Malek Mansur'un bir İngiliz yazarına verdiği bilgiye göre ise sayıları 400.000'i aşmıştır. İddia edilen sayılar arasında büyük bir aykırılık olmadığına göre rahat rahat 4 - 5 yüzbini bulmaktadırlar.

3. Afşarlar

Azerî Türklerinden sonra İran'ın oldukça kalabalık Türk halklarından biridir. İran'ın geniş sınırları içerisinde, dağınık ve düzensiz bir halde, birçok sahalara serpilmiş olduklarından, gereken cemaat topluluğunu vücuda getirememişlerdir. Türkmen iline mensup olan bu Afşar boyları, Moğol istilâsından sonra ancak Azerbaycan'a göç etmiş, Şah İsmail Safevî tarafından, İran sınırlarını korumak maksadiyle bir kısmı, Horasan eyâletine yerleştirilmiştir. Buraya taşınanlardan Kırklu adlı Afşar boyuna mensup İmam-Kuli oğlu Nadir Şah, büyük kabiliyet ve stratejisi sayesinde, hicrî 1148 tarihinde, Safevî hânedanını altederek, kendisini hükümdar ilân etmiştir. Bir aralık Hindistan'ı bile fethederek, doğunun âdeta büyük imparatorları arasına katılmıştır. Basit bir aile çoçuğu olmasına rağmen, reformatör bir şahsiyete sahiptir. Mezhep ihtilâfının halline çalışmakla Türkiye ile dostluk temeli kurmaya teşebbüs etmiştir. Ölümü ile İran tahtı Kacar sülâlesine geçmiştir.

Afşar uruğunun yayıldığı coğrafya sahası pek geniştir. Bugün serpinti halinde yayıldıkları saha, ana çizgiler ile şöyle açıklanabilir: Urmiye Gölünün kuzey-batı kıyıları; Hamse eyâletinin güney kısmı; dağlık bölgelerde Hamedan ile Kermanşah eyâletleri sınırları; Bocnurd'la Kuçan'ın güney çevresinde Sebzevar ile Nişabur arasındaki saha; Cumenyn'in kuzeyinde ve Kerman'ın güneyindeki bölgeler. Bütün bu birbirinden uzak ve farklı sahalar, hep Afşar ilinin ve halkının, genişçe ve serbest serpilebildikleri göç mıntıkası olmuş, bu yüzden milli bir topluluk kurulamamıştır. Çoğunlukla Afşar'lar göçebe hayat ve yaşayışını benimsemişlerdir. Buna göre esas halk kitlesi, dağlık sahayı tercih etmiştir. Sürü besledikleri gibi, ziraatla da meşguldürler. "Afşariye", bazan da "Afşar uşağı" gibi adlarla tanıtıldıkları da vardır. Fakat aslî olanı "Afşar"dır. Vambéry'ye göre kelime "Avşar" olup "toplayan,

toplayıcı" mânasında "avşamak" fiilinden türemiştir. Fakat bu etimoloji sadece bir tahminden ibarettir.

Çeşitli boy ve soy kollarına ayrılmışlardır. Başlıcaları arasında: Heyder Mohammedşahlu, Seyfkuliouladı, Cahan-Kulişahlu, Mollataharlu, Sultanalilu, Mirikitlu, Ataușağı, Pir-Muratlu, Calalilu, Hallac, Aşraflu, Kasımlu, Mircanlu, Kamerbazlu, Gamzalu vesaire bulunmaktadır.

1958 yılı Avrupa kaynaklarında sayıları yuvarlak hesap 400.000 kişi olarak gösterilmiştir. 8 yıl öncesine ait bu sayıya, % 2 - 2,5 gibi mütevazi bir nüfus artışı eklenecek olursa, herhalde 470.000 500.000 lik bir topluluğu bulmuş oluruz. Yukarıdaki istatistik S. I. Bruk'a aittir. Nüfus üstünlüğü bakımından Afşar'lar Kaşkay'lardan az bir farkla, daha ileride gibidirler.

4. Kacarlar

Az sayıda olmalarına rağmen İran devletinin idâresinde, uzunca bir zaman, mutlakiyet iktidarını ellerinde tutmuşlardır. Aslen İran hükümdar hânedanının ceddi sayılan Sertak-Noyan'ın oğlu Kacar'a nispetle bu kabile adını almışlardır. Ana vatanları Türkistan'dır. İran yazarlarından Said Nasifi'ye göre, bir zamanlar Suriye sınırlarına yakın bir yerde oturan bu Türk boyu, XIV.-XV. yüzyıllarda İran'a göç ederek burada yerleşmişlerdir. 1400 yıllarında Şam'a sefer eden Timur'un ağır baskıları altında, ister istemez bir aralık Türkistan'a dönmeğe mecbur olmuşlardır. Fakat bu mecburî göç esnasında bir kısmı Azerbaycan'da (Gence'de), bir kısmı ise Irak'ta yerleşmeği tercih etmiştir.

Timurlular'ın hâkimiyeti sarsılınca, Kacar'larla akraba olan ve Akkoyunlu kabilesinin reisi Hasan Bey, devlet hâkimiyetini ele almış, bu sayede Kacar uruğu da kuvvet kazanmıştır. İran kaynaklarında, haklarında bilgiye, işbu devreyi de içerisine alan Safevilerden I. Şah Abbas hâkimiyeti çağında rastlanmaktadır. Şah Abbas zamanında bu Türk uruğu Mâverayı-Kafkas'ta yaşamakta idi. Fakat hükümdar bunların, bu bölgede elde ettikleri tehlikeli nüfuzu ve kuvveti sezerek, Görgen'in kıyılarına ve Estrabad'a taşınmalarını temin etmiştir. S. Nasifi'ye göre bu istenilmeyen göçün başlıca sebebi, Kacar'ları, akraba durumunda bulundukları Türkiye Türklerinden uzaklaştırmak ve aynı zamanda tahtı Türkmen ve Özbek akınlarına karşı korumak endişesi olmuştur. Bahusus bu zamanlarda Gence, Karabağ, Horasan, Merv, Estrabad gibi mühim siyasî ve iktisadi merkezler bunların elinde idi. Göster-

dikleri gayret ve üstün başarı üzerine 1794 tarihinden 1920-1925'e kadar İran tahtını işgal etmişlerdir. Sultan Süleyman nezdine sefir olarak gönderilen ve Türkiye - İran antlaşmasına imza koyan şair Şah-Kuli Han da Kacar'lardandır. Vambéry'ye göre "Kacar" yahut "Kaçar" kelimesi "kaçak, firarî" mânasındadır. İddia kesin değildir.

Bugün Kacar uruğu, birçok boyları ile beraber Görgân'ın Sovar - Şaku ve Mazenderan eyâletinin Hezar-Cebir bölgelerinde yaşamaktadırlar. Bunlardan Şovar-Şaku'lular göçebe olup sürü besleriler; Hezar - Cebir'dekiler ise, aksine yerleşik hayat içinde, ziraatçidirler.

Menşeleri hakkında çeşitli fikirler ileri sürülmüştür. Kendi aralarındaki rivâyetlere bakılırsa Moğol asıllıdırlar. Nasifî, bu fikre tamamiyle muhalif olup, bunları eski Türk, Bulgar, Kıpçak ve bir zamanlar Karadeniz'le Hazar Denizi kuzeylerinde yaşamış olan Peçenek'ler karmasından saymaktadır. Delil olarak da, Kacar uruğu içerisinde mevcut Peçene soyunu ileri sürmektedir. Bir çok boy ve soylara ayrılırlar. Sayıları 25.000 - 30.000 arasındadır. Bugünkü İran Türk toplumunun içerisinde kendini Kacar uruğundan sayan yüksek bir memur tabakası da bulunmaktadır. Çeşitli İran bölgelerine serpilmişleri arasında: Karagözlü, Teymurtaş, Karabayat, Karakoyunlu, Horasanî, Karai, İslamlu, Soluklu vesaire bulunmaktadır.

5. Şahsevenler

Taşıdıklar ad, uzun zaman, bir Türk halkının millî adı olmaktan ziyade, İran devlet idaresince, sâdece siyasî bir terim olarak kullanılmıştır. "Şah-seven"lerden yapılan bir toplum olduğundan, İran tahtının en emin koruyucuları sayılmış ve devletçe itimad edilir çeşitli Türk soylarının başçıları ile, sadık İran silâhşörler karmasından vücuda getirilmiştir. Safeviler devri İran'ın en emin ve güvenilir kuvvetinden sayılmıştır. Bu inanç, Şah-seven'lerin millî bir Türk uruğu haline geldikleri zamanda dahi, devam etmiştir. Bundan dolayı, ekonomik yönden bazı imtiyazlar elde etmişlerdir.

Yaşadıkları saha, güneyde Savelan dağları eteklerine, batıda Karasu ırmağı boyuna kadar uzayan bugünkü İran Azerbaycanı'nın kuzey-doğu bölgesidir. Göçebe hayatı yaşadıklarından sürü besleyicidirler. Bundan dolayı da kışın Mugan istepine iner, yazları ise başka bazı Şah-seven boyları Zencan ve Save bölgesindeki Kızıl-Üzen ırmağı kıyılarına serpilmişlerdir. Sayıları 180.000 - 200.000 arasındadır. Şivece Azerî Türkçesinin bir ağzını konuşmaktadırlar. Şah-seven'ler bir çok soyâ ayrılmışlardır.

6. Karadağlılar

Kültür ve gelenek bakımından Şah-seven'lerin âdete ortağı sayılırlar. Kendia dını taşıyan bölgede yaşamaktadırlar. Karadağ, tamamiyle dağlık bir bölge olup, geçit vermez bir sahadır. Şah-seven'lerin göç yerlerinden bir kısmını sahanın kuzey-doğusu teşkil etmektedir. Coğrafya durumunun elverişliliği nispetinde eski feodal idare sistemi bir dereceye kadar muhafaza edilmiştir. Çoğunlukla yerleşik olup, ırmak boylarında ve derelerde ziraatle meşguldürler. Bahçıvanlık ve ipekçilik de geliştirilmiştir. Sayıları 75.000 - 80.000 arasındadır. Tıpkı Şah-seven'ler gibi Azerî şivesinde konuşmaktadırlar.

Buna rağmen, maalesef bugüne kadar şive veya ağızları hakkında ne bir metne, ne de bir araştırmaya rastlanmaktadır. Bir edebiyatları olduğu da duyulmuş değildir. Yazları Şah-seven'lerle beraber Kafkasya Azerbaycanı'na da kaymaktadırlar.

7. Karapapahlar

Son zamanlarda, Kuzey Azerbaycan'la Gürcistan'da yaşayanları tamamiyle Türkiye'ye göç ederek Kars ve Muş vilâyetlerine iskân edilmişlerdir. İran topraklarındakiler ise, daha 1928 yılı Rusya - İran harpleri esnasında, buraya gelip yerleştirilmişlerdir. Bunlar asılları itibariyle Bor-çalı'dırlar. Zamanın İran umumî valisi olan Abbas Mirza, bunları, idaresi altındaki Azerbaycan'dan çıkararak "tiyul" sistemi üzerine Sulduz eyâletine yerleştirilmiştir. Buna karşılık Karapapah'lar da, askerî kuvvet olarak daima 400 atlıyı, hükümet emrine hazır tutmayı tekeffül etmişlerdir. 800 ailelik bir topluluk halinde Sulduz'a gelen Karapapah'lar, burada kendilerinden çok daha fazla bulunan yerli halk ile karışmışlardır. Bu suretle asimilasyon yolu ile Karapapah'lar içerisine diğer Türk aşiretleri de girerek, yeni bir Türk boyunun teşekkülüne hizmet etmişlerdir.

Bugün Karapapah'lar Uşnu'nun doğusunda Sulduz eyâletinde yaşamaktadırlar. Bu eyalet daha XV. yüzyılda Mukri Kürtleri tarafından elde edilmiş bulunmaktadır. Karışık bir etnik çevrede yaşamalarına rağmen ne dillerini, ne de kabile geleneklerini terketmişlerdir. Keyhan bunları 3000 hanelik bir Türk aşireti olarak göstermektedir.

Sayıları 15.000 - 20.000 arasında olan Karapapah'lar bizdeki-

lerden farklı olarak, hâlâ aşiret hayatı yaşamaktadırlar. Aşağıdaki boylara ayrılırlar: 1. Terkyavyun, 2. Saray, 3. Arpalı, 4. Canahmedli, 5. Çaharlı ve 6. Ulaçlı. Birinci Terkyavyun bugün dahi aşiret hanının boyu olduğundan, mümtaz durumdadır. Aşiretin eski kurucu reisi olan Mehdi Han Borçalo da bu boydan türemedir.

Ekonomik ve kültür yönlerinden Karapapah'lar, yaşadıkları çevre halklarından ayrılmamaktadırlar. Dilleri öz Türkçedir. Şiidirler. 1943 tarihlerinde reisleri Kulu-Han Borçalo idi. İran hükûmeti tarafından, kendilerin Borçalı'yı terkeden ferman, bu han tarafından Sovyet Gürcistan devletine armağan edilmiştir.

8. Hamse Türkleri

Sun'i bir topluluk adıdır. Aslında iki Arap ve üç Türk kabilesinin birleşmesinden hâsıl olan ve **iliyâte-hamse**, kısacası Hamse adını taşıyan bir topluluğa verilen addır. Buraya dahil olanlar şunlardır: 1) **il-e arab**, 2) yarı Türkçe yarı Arapça konuşan **Beseri**, yani Basralı Arap, 3) Eynallu = İnallu, 4) Boharlu = Baharlu ve 5) Nefer. Son üçü tamamiyle ve özbeöz Türktür.

Eynallular:

Şiraz'ın güney-doğusunda Dârâb bölgesinin sınırına isabet eden Fesâ sahasında yaşamaktadırlar. B. V. Miller'e göre sayıları 1.500 çadırdan ibarettir. M. Keyhan (II., s. 86) ise bunları 5.000 hanelik bir Türk aşireti olarak göstermektedir. Aynı yazar bunları batı Azerbaycan Hamse'sinden sayarak 10.000 hanelik bir Türk aşireti olarak tanıtmaktadır (a.e. II. s. 112). Çeşitli soya ayrılırlar.

Baharlular:

Fars Hamse'sinde 8.000 hanelik bir Türk ilidir (M. Keyhan, II, 86). Bazı uruğlara ayrılmıştır: Resulhanlu, Nasırbeglü, Safihanı, İsmailhanlu, Kerimlü, Haydarlu vesaire gibi.

Nefer:

Bu Türk aşireti de M. Keyhan'a göre, Fars Hamse'si sınırları içerisinde 3500 haneye maliktir (II, s. 87). Çeşitli boy ve soylara ayrılırlar: Zamanhanlu, Çengizi, Settarlu, Kubathanlu, Tatımlu vesire gibi.

Hamse'ye dahil Türk aşiret ve boylarının sayısı en az 100.000'i aşkındır. 1958 tarihli sayımda 85.000'dirler.

9. Kengerlular

Bunlar Tahran eyâletinin Veramin ve Kum bölgelerinde yaşamaktadırlar. Sayıları 30.00 - 35.000'dir.

10. Horasani ve Boçagçiler

İran'ın Kerman ve Belücistan eyâletlerinde yerleşmişlerdir. Sırcan, Refsincan ve Bedsir, başlıca sahalarıdır. M. Keyhan'a göre Boçagçi kabilesi 4000 kişilik bir Türk uruğudur (II, 95, 244 vd.) Aynı kabileye mensup boylardan Halvâi 25 hanelik; Sınçan 50 hanelik; Abbaslu; Suhtaçalı; Kara-Saitlu ve Sahatlu (Suar Saidlu)'lar da oldukça büyük bir sayı teşkil etmektedirler. Bu Türk topluluğunun sayısı 60.000 - 70.000 arasındadır.

11. Karâyiler

Horasan eyaletinde Torbete-Heyderî'nin güneyinde yerleşmiş olan bu Türk boyu 30.000 - 35.000'i aşkındır.

12. Bayat, Karaçorlu ve diğer küçük boylar

Karâyi'lerin daha kuzeyinde, Nişabur bölgesindeki **Karaçorlu**'lar ise, Cumeyn ve İsfarain çevresinde oturmaktadırlar. Sayıları 130.000'in üstündedir.

Gürgan eyaletinde dağınık olarak **Temirtaş** (Finderik bölgesinde) ve Nardin'le Serhed bölgesinde ise **Goudâri** Türk boyu oturmaktadır. Bunların sayısı da 35.000 civarındadır.

Bunlar dışında, dağınık ve serpinti halinde, İran kaynaklarınca da belirtilen ve hattâ haklarında araştırmalar yapılan **Halaç'**lar, konuştukları ağızca, hâlâ bugün bile eski tarihî Türkçeyi aynen yaşatmaktadırlar. Fars eyaletinde ve Hemedan civarında oturan **Kara - Gözlü** Türk kabilesi de dikkatimizi çekmektedir. Güney Azerbaycan'da oturan **Mişkin** Türkleri (Keyhan, II, 107, 164; III, 93, 440) ise 1000 hanelik bir toplum olarak Geyiklu, Beylu soylarına ayrılmıştır.

Mukri Kürtleri çevresinde yerleşmiş olan **Çardovlu** yahut Çardaveru (yani "dört davullu") Türkleri de, araştırmaya muhtaçtır. "Dört-davullu" adı, sırf asker celbi merasiminde dört davul çalmalarından ileri gelmektedir. Aynı çevreye **Mukaddam**'lar da girmektedir.

Haklarında, maalesef pek az bilgimiz bulunan Türk boylarından Astara ormanlarında yaşayan **Derilü**, Timur'un Horasan'a naklettiği **Şamlu**, Hamedan eyaletindeki 10.500 nüfuslu **Hudabentlu**; 2.000 hanelik **İmarlu** Türkleri, şimdilik ancak belirtilmekle yetinilecektir.

Ağaçeri Türkleri, tarihî Türk boylarından olup, ufak bir topluluğu ile Fars Hamse'sine dâhildir. Hatâi, Karabağı, Begdili, Tilkü ve Şi'ri soylarına ayrılmışlardır.

13. Türkmenler

İran'ın kuzey-doğu bölgesindeki Sovyet Rusya Türkmen stepi sınırları içeirisinde, güneyde Karasu ırmağı'na, batıda Hazar denizi kıyılarına dayanan sahada yaşamaktadırlar. Ayrıca Bednurd'un kuzey-batsına ve Deregöz'le Serahs bölgesine serpinti halinde yayılmışlardır. Yomud, Göklen, Doruga, Salor ve Sarık kabilelerine ayrılmışlardır. 1958 yılı sayımına göre sayıları 200.000 idi. 8 yıllık aralık artışı ile 240.000 nüfusu bulmaktadırlar. Aziz Hatami'ye göre (s. 62) step ve Horasan eyâleti Türkmenlerinin sayısı 500.000'dir.

BİBLİYOGRAFYA

S. I. Bruk, Etniçeskiy sostav ı razmeşçenie naseleniya v stranah Peredney Azii = Önasya halklarının yerleşmesi ve etnik teşekkülü, Peredneaziatskiy. Etnografiçeskiy Sbornik, I. 1958, s. 73 - 110; M. Keyhan, İran coğrafyası, I - III, Teheran 1931 (Farsçadır); S. I. Bruk, Önasya ülkelerinin etnik yapısı, Sovetskaya Etnografiya, 1955, No. 2; V. F. Minorskiy, İslâm Ansiklopedisi, IV; Sainkala maddesi; Said Nasifi, Tarihî içtimai ve siyasi İran der devrei muasır, Teheran 1956/57, s. 22; San'an Azer, İran Türkleri, İstanbul 1942; O. L. Vilçevskiy, Mukrinskie Kurdi, Peredn. Etnog. Sbornik, I. 1958, s. 180 - 187; M. Nizamettin Tebrizli, Bugünkü Azerbaycan dâvası, esas ve sebepleri, İstanbul 1946, s. 80; Ahmet Ağaoğlu, İran ve inkılâbı, Ankara 1941; G. M. Petrov, Sovremennıy İran = Bugünkü İran, Moskva, 1957 (s. 627 - 631'de Kavimler istatistiği bahsi); V. Minorskiy, The tribes of Western İran, Journal Royal anthropological soc. of Great Britain and Ireland, London, 1945, vol. 75; Narodı peredney Azii, pod redak. N. A. Kislyakova, A. I. Parşçitsa, M. 1957, s. 1 - 616; A. Bonné.Statical handbook of Middle Eastern countries, London 1944; A. Razmara, İran'ın askeri coğrafyası, I - V, Teheran 1945 - 1952; B. Nikitine, Les Afşars d'Urmiyeh, Journal Asiatique, CC XIV (1929); W. Barthold, E. I. Kashkai maddesi; V. Minorsky, E. I. Shâh - sewan maddesi; Aziz Hatami, İran, 1963 (2. baskı); Sir Aurel Stein, An Archeological Tour in the Ancient Persis, Geogr. Journal LXXXVI (1935) 489 - 497; T. Kowalski, Sir Aurel Stein's Sprachforschungen im Âynallu - Dialekt aus Südpersien, Krakow, 1937; V. Minorsky, The Turkish Dialect of the Khalaj, Bul. of the School of Oriental Studies, X, 2; M. Moğdem, İrani Güde, Teheran 1318, XI; Marie Thérèse Ullens de Schooten, Lords of the Mountains Southern Persia and the Kashkai tribe, London 1959; M. S. Ivanov, O Kaşkayskih plemenah Irana, Sovetskaya Etnografiya, 6, 1958, s. 106 - 112; Henry Field, Contribution to the Anthropology of Iran, Chicago 1939; M. Ergin, Kaşgay Türkleri, Türk Kültürü, 1963, sayı 6, s. 54 - 57; M. Bahmanbegi, Fars kabile gelenekleri, Teheran, 1945.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İDİL - URAL, KIRIM, LEHİSTAN VE ROMANYA TÜRKLERİ

I. İDİL - URAL TÜRKLERİ

İtil yahut Volga ırmağı boyu, daha Kaşgarlı Mahmuttan bu yana hep Türk sahası olarak kalmıştır. Avroaziya sınırı vazifesi gördüğünden çok ağır ve acı günler yaşamıştır. Buna rağmen saha yine de Türk malı olarak kalmıştır. Bugün bu sahada kalabalık ve kültürlü bazı Türk toplulukları yaşamaktadır. Bunlar kısaca şöyle bir tasnife tâbi tutulabilir.

1. Kazan Türkleri

Rusya sınırları içerisine alınmış bir çok Türk halkları gibi Kazan eli Türkleri de edebiyata "Tatar" etnonimi altında geçmiştir. Bu ad, sonraları Kırım yarımadasında yaşayanlara ve Azerilere de teşmil edilerek Kazan Tatarı, Kırım Tatarı, Kafkasya Tatarı gibi kavim adlarının doğuşuna yol açmıştır. Türk - Tatar adı bugün birbirini tamamlayan bir dil grubu adını ifade etmektedir.

Tatar kelimesi, Türk dilli abidelerde ilk defa, Orhun yazıtlarında geçmektedir. Türk hakanının "yuğ" merasimine katılanlar arasında "Oğuz Tatar" kavim birliği halkını temsil eden bir heyetten bahs edilmektedir. Ayrıca bu halkın, Türk tarih sahnesinde yer aldığı görülmektedir. Çin kaynakları bunlar çeşitli devrelere ait olarak "Ta-Ta" yahut "Da-Da" adları altında zikr etmektedirler. Tarihçi Reşideddin ise bu halkı özbeöz müstakil bir kavim olarak kaydetmekte ve dillerinin Moğolca olduğunu yazmaktadır. Diğer tarihçilerden Cüveyni ise Tatar kavim adından etnik olmaktan ziyade siyasi bir terim olarak bahsetmektedir. Bu kavrayış

tarzına Çin'lilerde de raslanır. Bu suretle 'Tatar"adı bir nevi kavimler birliğini ifade etmiştir.

Buna karşılık Kaşgarlı Mahmud, Gerdizi gibi çağının inanılır yazarları Tatarları tamamiyle Türk saymaktadırlar. Bugünkü dil ve kültürleri bu cereyanı tamamiyle doğrulamaktadır. Nitekim Kazan Türklerinin, bugünkü İdil boyu Türk âlemi içinde, kuvvetli bir millî kültüre sahip oldukları görülmektedir.

Kazan Türklerinin menşeleri ve buraya gelip yerleşmeleri hakkında çeşitli fikirler ortaya sürülmektedir. Bazılarına göre bunlar, XIII. yüzyılda Kama havzasını ele geçiren Kıpçakların birkoludurlar. Bazılarına göre ise Kazan Türkleri, eski Bulgar Türk devletinin parçalanması üzerine. Moğol istilası dalgalarından kaçarak burada yerleşen Türklerin ahfadıdırlar. Yerleştikleri sahanın merkezini Mahmutekin 1455'de kurduğu hanlığın Kazan şehri teşkil etmiştir. Ne yazık ki bu hanlık daha 1552 yılında istilâya uğrayarak, ağır cezaya çarptırılmıştır. 1918 yılında yeniden istiklâline kavuşmuşsa da, tekrar Sovyet Rusya hakimiyeti altına alınmıştır.

Sovyet devlet teşkilâtında saha muhtar eyalet olarak kurulmuştur. Sayıları dört milyondur. Oldukça ağırbasan Türkçe basınları vardır. Çeşitli ilim sahasında yetişmiş bir çok şahsiyetlerle beraber Türklüğe hizmetleri dokunan yazarları vardır. Edebî dilde yazılmış literetürleri dışında zengin halk edebiyatına da sahiptirler.

Kazan Türkçesi çeşitli şivelere ayrılmaktadır. Ana şiveyi bizzat Kazan Türklerinin konuştukları şive teşkil etmektedir. Bunun dışında literatürde Mişer adı alan Türk boyunun şivesi gelmektedir. Bu boy çok dağınık olarak öteberiye taşmıştır. Yayıldıkları saha: Tambov, Voronej, Ulyanovsk, Kuybışev, Saratov, Orenburg ve saire eyaletleridir. Sayıları üçyüz binin üstündedir. Kendisine göre ayrı bir şiveyi Tepterlerinki teşkil eder. Bunlardan bir kısmı Başkirdistanda yaşamaktadır. Bütün sayıları üçyüz bin kişinin üstündedir.

2. Astrahan Türkleri

Bunlar Volga Irmağının alt kısmında, Astrahan şehrinin bulunduğu sahada elli-altmış binlik bir kitledir. Buranın Türk halkı Kafkasyadan gelme Karağaç kabilesinin bir dalı olan Kundurlarla Kazandan inme Türk boylarının karmasından türemiştir. Konuştukları şive Volga ırmağı boyu Türkçe'sidir ki, Kazan edebî Türkçe'sinin bir ayrıntısıdır.

Oldukça geniş bir coğrafik sahaya yayılmış olan Kazan Türkçe'si, aslında müşterek bir kökten türemedir. Bugün tamamiyle edebî bir karekter almıştır. Eski ve tarihi Bulgar ve Kıpçak Türkleri'nin esaslı karmasından vücuda gelmiştir. Kazan hanlığı devri mahsulüdür.

3. Başkırt Türkleri

Çok eski zamanlardan beri Avrupa Rusyasının güney-doğusunda, bilhassa Ural dağları eteklerinden Orsk, Orenburg, Ufa, Vyatka, Perm ve Samara'ya kadar uzanan geniş sahada yerleşmişlerdir. Bir ihtimale göre XV. yüzyıla kadar Urala yakın isteppte yaşamışlardır. Ancak sonraları yukarıdaki coğrafi sahaya kaymışlardır. Nitekim ilk arap gezginleri bunlara Ural ırmağının aşağı mecrasında raslamışlardır. Rubruquıs ve Plano Karpini Başkırtları Yayık ırmağı boylarında görmüş, tanımışlardır. Moğol istilâsında Batu hanın ordularına katılmışlardır. Gösterdikleri mukavemete rağmen üçyüz elli yıl önce Rusyaya ilhak edilmişlerse de 1918 yıllarında iki yıla yakın bir zaman için istiklâllerini ilân etme imkânını bulmuşlardır.

Başkırt etnolojisi hakkındaki görüşler birbirinden ayrılmaktadır. Hayat ve mazileri hakkında arap gezginlerinden İbni Fadlan'da bolca bilgiye raslanmaktadır. Aralarındaki menşelerine dair efsane de yaşamaktadır. Sayıları bir milyona yakındır. Bizim bildiğimiz mânâda bir edebiyatları yoktur. Buna karşılık zengin ve çeşitli janrda halk edebiyatları vardır.

Yazı dili dışında Başkırt şivesi çeşitli ağızlara ayrılmaktadır. Bünyesinde farklı Türk ağızlarının karması yer almıştır. Fakat tıpkı Kazan Türkçesi gibi aslını Bulgar-Kıpçak Türkçesinden almıştır.

4. Çuvaşlar

Dört kalabalık grup halinde Rusya'nın güneyinde, Kazan Simbirsk, Orenburg, Saratov eyaletlerinde yerleşmişlerdir. Volga'nın sol kıyılarındaki Çuvaş yerleşme mıntıkaları daha az kalabalıktır. Takriben XIII. yüzyılın ilk yarısında buraya gelmişlerdir. Rus kaynakları Çuvaşları Vasilsursk şehrinin kuruluşu münasebetiyle ilk defa 1524 yılında zikretmeye başlamışlardır. Bir aralık Kazan Türkleri hakimiyetinde yaşadıktan sonra 1743 tarihlerinde Rusya tabiyetine geçmişlerdir.

Aralarında yaşayan millî efsanelerine göre vaktiyle, bir takım dağlar aşdıktan sonra, Karadeniz havzasından gelmişlerdir. Cedlerinin de Çuvaş olduğu zikredilmektedir. Çuvaşlar komşuları arasında "Dağ halkı" diye tanınmaktadırlar. Nitekim aynı mânâda olmak üzere Çeremisler bunlara **"Kurukmari"** kavim adını takmışlardır. Ruslar ise kendi dillerine uyarak Çuvaşlara Gorniye Tatarı adını vermişlerdir. Çuvaşların menşeieri hakkında literatürde bir çok şeyler söylenmiş bulunmaktadır. Birbirine zıt fikirlerle beslenen bu araştırmalar bir yana, Çuvaşların özbeöz Türk olduklarına şüphe yoktur. Sayıları 1.500.000'dir. Muhtar Sovyet Cumhuriyetidir. Baş şehirleri Çeboksarı'dır.

Çuvaş Türkçesi diğer şivelere nispetle geniş bir ayrılık göstermekte olduğundan, müstakil bir lehçe hususiyetini taşımaktadır. Bugün yazı dili karakterini almakla beraber, kendi fonetik ve morfolojik gelişmesi çerçevesi içerisinde bir takım ağızlara da ayrılmaktadır. Büyük ve aslî ağızlar ikidir. Çuvaş Türkçesi üzerinde yapılan araştırmalara bakılacak olunursa eski Bulgar Türkçesinden türemedir. Kadim bir Türkçe olduğundan, tarihî devrelerinde komşu dillerin tesirini de üzerinde hissetmiştir. Hazar Türkçesi ile de sıkı münasebette olmuştur.

B İ B L İ Y O G R A F Y A

Vambéry, Das Türkenvolk, Budapest. G. Weil, **Tatarische Texte,** Berlin, 1930. M. Raesaenen, **Die tatarischen Lehnwörter im Tscheremissischen,** MSFOu 1923; Gubaydullin. **K voprosu o Tatarah,** Tatarovedenie, 1928. No. 8, V. Bartold, **Megol istilası esnasında Türkistan,** N. K. Mimitriev, **Etude sur la phonétique bachkire,** J.A. 1927. cilt 210. V. Katarinskiy, **Başkırt - Russkiy Slovar,** Orenburg 1895. N. A. Baskakov, **Türk dilleri,** 1960.

II. KIRIM TÜRKLERİ

Kırım çok eskidenberi Türklerin işgal ettiği tarihî bir saha olmuştur. Burası gerçekten de daha ortaçağda Hazar devletinin bir parçası olması dolayısı ile Gazariya adını almış, Hazar devletinin düşmesi üzerine de VII - VIII. yüzyıldan itibaren, çeşitli Türk boylarının yerleşmesine sahne olmuştur.

XIII. yüzyıldaki siyasi olaylarla Volga boyundan ve Nogay isteplerinden kopup gelen, Türk göçleriyle saha, kesif bir Türk akınına uğramış, böylece yarımada çok kısa zamanda Türkleşmiştir. Kırım Tatarları, deyimi ise etnik olmaktan ziyade siyasî olup, Haci-Giray hanın idaresi altında, 1450'de müstakil bir devlet olduktan ve 1478 yılında Mengli - Giray hanın Osmanlı İmparatorluğu himayesini kazandıktan sonradır ki, Avrupalılar tarafından bura halkına verilmiş bir addır. Bununla beraber Kırım hanlığı, millî varlığı ile 1783 tarihine kadar yaşamış, nihayet Rusya baskısına dayanamıyarak bu tarihte ilhak edilmiştir.

Kırım'ın Rusya'ya ilhakı bura Türklerinin maddî ve manevî felâketine sebep olmuştur. Hele Osmanlı - Rus devletleri savaşlarına sahne oluşu, halkı büsbütün çileden çıkarmış, emsalsiz göçlere ve yeni yeni vatan edinmelere yol açmıştır. Bu yüzden yarımadanın Türk halkı, güngeçtikçe azalmış, saha, tersine rus, grek, ermeni, Ukraynalı gibi yabancılarla dolmağa başlamıştır. Nihayet ikinci dünya savaşlarında, yersiz ve mânâsız bir takım gerçeğe uymayan bahânelerle bütün Türk halkı Stalin'in emriyle Özbekistan'a sürülmüştür.

Sürgünden öncesine ait Sovyet Rusya sayımına göre 1939 da Kırım Türklerinin sayısı 280.000 kişiden ibaret olmuştur. Buraya 30 yıla yakın zaman aşımının % 2 artışını ekliyecek olursak, bugün Kırım Türkünün sayısı rahat rahat 400.000'i aşmış olacaktı. Fakat ne yazık ki, acıklı ve karabahtlı bu tarihî ve millî varlık için hayırlı Türk kitlesinin karayazısı yakasını bir türlü bırakmamış, düşman öcünü millî imha siyasetiyle alma yoluna gitmiştir. Bazı rus bilginleri hiç hicap duymadan bunları, Özbekistan

Sovyet Cumhuriyetinin küçük bir etnik yapısı olarak kabullenmekten geri kalmamaktadır.

Kırım Türklerinin ötedenberi teşekkül etmiş bir edebiyatları vardır. Mengli Giray, Saadet Giray, Sahib Giray, Devlet Giray, II. Gazi Giray, Bahadır Giray ve emsâli gibi, çeşitli lakaplarla şiir yazan bir takım han şairler, Kırım edebiyatına istiklâliyyet katmakla kalmamış, Kırım Türkçesinin gelişmesine de yardım etmişlerdir. Daha sonraları medrese ve tekke edebiyatları da ilerlemiştir. Buna paralel olarak halk edebiyatı türleri de kendisini bulmaya çalışmıştır.

İsmail Gaspralı (1851 - 1914) ile başlayan gazetecilik, yalnız küçük Kırım için olmamış, yaydığı fikir ve dil birliği ile, âdeta bütün Rusya mahkûmu Türklerin bir organı sayılmıştır. 1883'ten itibaren "Tercüman" adiyle yayınlanan bu gazete, uzun ömürlü olmuştur. Bugün Kırım Türkçesi ve edebiyatı işlenmiş ve araştırılmış sayılır.

Kırım 1917 yılından itibaren, tekrar millî istiklâle kavuşmuş ise de, tıpkı diğer Türk elleri gibi, kısa bir zaman sonra, yeniden istilâya uğramıştır. Çelebi Cihan ve Cafer Seyid Ahmet (Seydahmet) işbu millî istiklâl devrinin sayılı kahramanları olmuştur.

Karakter itibariyle Kırım Türkçesi kendi iç gramer yapısına göre: 1) Şimal yahut istep halkları (Nogay), 2) Cenup sahil boyu halk ağızlarına ayrılmaktadır. Birincisi daha fazla Kıpçak, ikincisi ise Oğuz - Selçuk edebî şivesine girmektedir. Lehistan ve Litvanya'ya serpilmiş olan Kırım Türklerinin ağzı, Kırım'ınkinin aşağı yukarı aynıdır. Edebî eserlerin, bilhassa Yarlıkların şivesi, daha fazla Altınordu mahsullerinden sayılır. Zaten edebî Kırım Türkçesi, çeşitli merhaleler geçirdikten sonra, büyük reformatörünü İsmail Gaspralı'nın şahsında bulmuştur.

III. KARAİM VE LEHİSTAN - LİTVANYA TÜRKLERİ

Karatay etnonimini de almış olan bu Türk halkının bir kolu Kırım yarımadasında, bir kolu ise Polonya ve Litvanya devletleri sınırları içerisinde serpinti halinde yaşamaktadır. VII. - VIII. yüzyıllarda yaşamış olan Hazar Türklerinin bir kırpıntısı gibi telakki edilen Kırım Karay'ları, yarımadanın merkezinde Evpatori şehrinde yerleşmişlerdir. Polonya ile Litvanya'da oturanlar ise; Troki, Wilno, Luk, Ponevejis, ve Hâliç Kasabaları arasında, koloni halinde parçalanmışlardır. Bununla beraber, ekseriyete Troh = Troki'de yerleşmiştir. Bu yüzden literatürde Karaimleri, garbi yahut Polonyalı ve doğu yani Kırımlı olmak üzere iki parçaya ayırmak, bir nevi gelenek haline getirilmiştir. Kırım'lılardan bir kısmı, son siyasî olaylar yüzünden, Paris'e göç etmişse de, umumiyetle bu Türk halkının akibeti hakkında, kesin bir bilgimiz yoktur. Aynı bulanık bilgiye sayıları hakkında malik bulunmaktayız. Nitekim Kowalski'ye göre, batıda, yani Polonya ile Litvanya'da oturan Karay'ların sayısı 1925-1926 yıllarında, ancak bine yakın olmuştur. Halbuki 1897 yılı rus sayımına göre, Umum Karaim'lerin sayısı 13.000 kişi olmuştur. Bunun 5000 den fazlası batı, diğerleri ise doğu Karaimlerini teşkil etmişlerdir.

Din itibariyle Karaimler, VIII. yüzyıl Hilafetinin doğu bölgesinde yaşayan Yahudi topluluğuna mensupturlar. Bir nevi Karaim mezhebi veyahut tarikatı halinde bulunan bu topluluğun inanışı Talmud'u reddetmekte idi. İbadetleri kısmen hebreyce olmakla beraber, daha çok Karaimce lehine gelişmektedir. Ekserisi Kırım-dan gelme olan Kırım Türkleri ile Karay.ların, Polonya ile Litvanya'daki yerleşmeleri tarihleri hakkında, kati bir bilgimiz yoktur. Ancak bir kısmının Litvanya prensi Vitold tarafından 1395-1396 yılları savaşlarında esir edilerek buraya getirildikleri ileri sürülmektedir. Bir kısmı ise kendi arzuları ile o zamanki Litvanya ordusuna gönüllü olarak katılmışlardır. Bu topluma mensup Lehistan ve Litvanya Türkleri, Litvanya'nın paytahtı olan Kaunas (Kovno) ile Vilna ve Grodno şehirlerinde ve sonradan Rusya'ya ilhak edilen Minsk havalisinde oturmaktadırlar. Nüfusları, aşağı

yukarı 15.000'i bulmaktadır. Buraya, Karaimcaya yakın bir Türk şivesi ile konuşan ve bu sahada yerleşmiş olan Ermeni'ler de dahildir. Şivece Karaim'ler nispeten iyice araştırılmıştır. Kendilerine göre edebiyatları da vardır.

Şive itibariyle Karaim Türkçesi Şimal ve cenup ağızlarına ayrılmaktadır. Şimal ağzı Litvanya halkına, cenup ağzı ise Lutsk ve Galiç halkına aittir. Daha düne kadar millî yayınlar halinde, geniş araştırmalar yapılmış ve bu Türk şivesi adamakıllı işlenmiştir. Karay Türkçesi, eski ve yeni Türk şiveleri karmasından türemedir.

IV. GAGAUZ TÜRKLERİ

Vaktiyle Balkanların muhtelif bölgelerine serpilmiş olan Gagauz'lar, bilhassa Besarabya eyâletinin Akkerman, Bender ve İsmail havalisinde ve Bulgaristan'ın Karadeniz havzasının bazı kısımları ile Dobruca'da yaşamakta idiler. Sovyet rejimi taksimatına göre ise Moldav Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti sınırları içerisine alınmışlardır. 1959 sayımına göre genel nüfusları 124.000 kişi olmuştur. 8 yıllık % 2 artışla bugünkü sayıları 150.000'i aşmış bulunmaktadır. Bunların 120.000'i Moldav Cumhuriyetinin; Komrat, Çadırlung Vulkaneşt bölgelerinde; 30.000'e yakın kısmı ise, Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin Odessa eyâletinde yaşamaktadırlar. Küçük gruplar halinde Orta - Asya'ya ve Kazakıstana sürülenleri de vardır. Birkaç bini de Bulgaristan'ın kuzey - doğu bölgesinde yerleşmiştir.

Gagauz'ların tarihleri ve menşeleri hakkında, maalesef kesin bil bilgimiz yoktur. Üzerlerinde araştırmalar yapan çeşitli alimlerin ortaya attıkları nazariyeler, eski Türk göçlerine maledilen tarihî bilgi nazariyelerini aşmamaktadır. Bir nevi kültür ve ırk görüş kombinezonları üzerine kurulan bu iddialar, halâ devam ettirilmekle beraber, Gagauz'ları Kuman'lardan bir kol sayanlar bulunduğu gibi, Siyah Külahlı'lardan, hatta eski islav vekayinâmelerindeki Tork ve Uz'lardan türeme olduklarını kabul edenler de yok değildir. Polonya bilginlerinden, Balkan Türkleri üzerindeki linguistik ve kültür tarihi araştırmaları ile tanınmış bulunan T. Kowalski, Gagauz'larla Deli - Orman Türklerini etnogenez yönünden oldukça eski şimal, Osmanlıların Balkan işgalinden önceki Cenup, nihayet Türk-Osmanlı karmasından vücuda gelmiş bir kavim bünyesi olarak kabullenmektedir.

Bütün bu iddialara rağmen, Gagauz'lar üzerinde araştırmalar yapanlarca, henüz Balkan yarımadasına Osmanlı Türkleri gelmeden önce yani XIV. yüzyıldan evvel bunların gelip buraya yerleştikleri, daha munis görülmektedir Nitekim ağızlarında, Osmanlıcadan önceki dil devresine ait bir takım kelimelerin bulunduğu tespit edilmiş bulunmaktadır. Çeşitli yabancı dil kültürleri te-

siri altında kalmalarına rağmen, yine de kendi ana Türkçelerini muhafaza etmişlerdir. Hatta Balkan Türkleri içerisinde Gagauz-ca'ya yakın bir ağızda konuşanlar arasında; Yörük'ler, Kızılbaş'-lar, Karamanlı'lar, Surguç'lar, Tozluklu'lar ve saire de vardır.

Klâsik edebiyatları yoktur. Daha fazla folklor ve halkiyat nevinden, Gagauz ağızlı, edebiyatları mevcuttur. Şiveleri iyice işlenmiştir, gramer ve sözlükleri vardır. Bütünü itibariyle, genişçe araştırılmış, haklarında bolca eserler vücuda getirilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

T. Kowalski, **Kuzey-doğu Bulgaristan Türkleri ve dilleri**, TDED, III. Sayı 3-4, 1949, s. 477-500 (F. Akün tercümesi); L. A. Pokrovskaya, **Grammatika gaguzskogo yazıka**, 1964 s. 1-295; T. Kowalski, **Dobruca'da Türk etnik unsurlar**, Ankara 1942 (F. Develioğlu çevrimi), s. 1-15; N. K. Dimitriev, **Fonetika gagauzskogo yazıka, Stroy Tyurkskih yazıkov**, M. 1962, s. 202-250; V. Drimba, **Remarque sur les parlers gagaouzes de la Bulgarie du Nord Est**, RO XXVI, Warszawa, 1963; T. Kowalski, **Karaimische Texte im Dialekt von Troki**. Krakowie, 1929; Kraelita-Greifenhorst, **Sprachprobe eines armenisch - tatarischen Dialektes in Polen**, WZKM. 24, s. 307-324, A. Samoyloviç, **O materialah Radlova po narodnoy slovesnosti krımskih tatar i karaimov**. 1916; A. Zajanczkowski, **Literatura Karaimska**, Mysl Karaimska, 13; A. Mardkowicz, **Karajsez bitiği**, Lutsk 1935 (Karay - Leh - Alman Sözlüğü); O. Pritsak, **Das Karaimische**, Phil. Turc. Fundamenta, I, s. 318-340; G. Doerfer, **Das Krımtatarische**, Hundamenta, I, s. 369-391; A. Battal-Taymas, **La littérature des Tatars de Crimée**, Fundamenta, II, s. 785-793; A. Zajanczkowski, **Die karaimische litteratur**, Fundamenta, II, s. 793-801; Kırımlı Cafer Seyid Ahmedi, **Kırım ve Kırım Türkleri, Türk Yılı**, 1928, s. 552-575.

UMUMİ İNDEKS

— A —

— L —

— M —

٨١٦